

В. СТЕЦКЕВИЧ

Радянська історіографія Другої світової війни

Історія України доби війни 1939—1945 рр. посідає провідне місце в усьому вітчизняному історіописанні. Її осягнення розпочалося ще в роки нацистської навали і триває донині. За минулі роки зусиллями професійних істориків, суспільствознавців, політиків, публіцистів, письменників, керівних діячів держави, воєначальників та й пересічних свідків тих подій — а це, за нашими підрахунками, близько 300 авторів — створено величезний масив літератури, в якому зафіксовано тисячі й тисячі імен безпосередніх учасників війни, різноманітні події і факти, теоретичні узагальнення тощо. Увесь цей масив переріс у своєрідне історіографічне джерело, що віддзеркалює власне сам процес осягнення й осмислення цього відтинку української історії. Починаючи з 60-х років ХХ ст., в силу іманентних потреб самої історичної науки, доробок українських дослідників історії України 1939—1945 рр. поступово стає об'єктом спеціального (у даному випадку історіографічного) вивчення. Перші історіографічні огляди-аналізи були виконані виключно істориками, які досліджували певну царину чи навіть окрему тему з історії Другої світової війни: власне, це були історіографічні нариси тих конкретних проблем, у межах яких ці автори працювали. Саме такого штибу історіографічні огляди — в межах так званої проблемної історіографії — й започаткували осмислення українського літопису війни 1939—1945 рр. Йдеться про праці М.О. Буцька, М.З. Данилюка, В.О. Замлинського, М.В. Коваля, Л.В. Кондратенко, Є.В. Сафоновой, М.Ф. Хорошайлова та ін.¹ Та згодом, починаючи з 70-х років минулого століття, поступово стала складатися група українських дослідників, які фахово спеціалізувалися винятково в галузі історіографії війни. Список таких дослідників досить короткий: В.Л. Агапов, В.М. Вашкевич, В.І. Гриценко, В.П. Дрожжин, О.І. Красюк, В.І. Клоков, О.В. Марущенко, В.В. Стецкевич та ін.

До того ж, практично всі їхні публікації також були присвячені аналізу історіописання окремих проблем українського сегмента війни. Тому-то й не дивно, що в бібліографічному переліку праць, які охоплювали б історіографію всього українського літопису війни, таких одиниць. Це відповідні розділи монографій А.В. Санцевича “Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади” (К., 1973) та “Українська-радянська історіографія. 1945—1982” (К., 1984), книги “Историография истории Украинской ССР” (К., 1987) та розділ “Воєнна історіографія України” у виданні “Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945” (К., 2000). З огляду на вищезазначене, впливає невтішний висновок: історіографічне опрацювання доробку науко-

вців, які працюють у сфері подієво-фактографічного (конкретно-історичного) висвітлення історії України 1939—1945 рр., не завжди встигало і не встигає за темпами останніх. Ось чому поза межами історіографічних оглядів залишаються великі пласти наукової літератури, не завжди оперативно відстежуються тенденції та напрями розвитку досліджень з історії війни, практично поодинокими є й узагальнюючі історіографічні праці, які б охоплювали все українське історіописання війни 1941—1945 рр.

Вже майже 70 років наукове осмислення історії України періоду війни 1939—1945 рр. має власну науково-дослідницьку логіку, виразні ознаки поступу по висхідній, накопичення величезного масиву фактографічних знань і теоретичних узагальнень, але одночасно ще й певні періоди спадів, застою та ходіння по замкненому колу. Та попри всі позитиви і негативи, весь процес наукового осмислення ані на день не переривався. Відтак і маємо всі ознаки спадковості у процесі її вивчення і висвітлення. Більше того, є всі підстави, аби стверджувати: майже вся сучасна українська історіографія війни нехай і не завжди безпосередньо, а лиш опосередковано, але все ж виросла з надбань і напрацювань попередників. При цьому йдеться не лише про їх позитивні здобутки, а й про негативні чи контрверсійні складові, які згодом, — за наявності відповідних умов для творчих і суто наукових пошуків, — стали потужним каталізатором креативних наукових розвідок, а то й проривів, що й спричинило виходи на якісно нові щаблі осягнення нашої історії часів війни, які спостерігаємо нині.

В основу періодизації літописання війни покладено не суто наукові критерії і чинники, явища і події, які тільки й дають підстави для визначення нових рівнів вивчення і висвітлення історичної минувшини, а й суспільно-політичні події чи партійні (КПРС) рішення і документи. Саме такими “критеріями” періодизації розвитку усього радянського історіописання (а відтак автоматично й українського) та й розвитку самої радянської історичної науки і стали смерть Й. Сталіна, подальша критика культу його особи, ціла низка партійних документів тощо. І хоча ті події певним чином, дійсно, впливали на розвиток історичної науки, як і на все суспільно-політичне життя всієї країни, та все ж покладати їх в основу періодизації наукового процесу осмислення історії війни було недоречно. Адже така, до певної міри, штучна, механічна, а головне, позанаукова стратифікація науково-дослідницького процесу не відповідає критеріям наукової періодизації, іманентним законам, за якими власне і розвивається сама історична наука. Та, найголовніше, що така періодизація не відштовхувалась від змін у теоретико-методологічній царині науки, тобто від того підґрунтя, яке визначає практично всю дослідницьку культуру науковців, їхню методологію, методи і навіть технології досліджень, а зрештою — майже усі якісні характеристики наукової продукції. А ось змін у цій фундаментальній царині пізнання в ті роки якраз і не було. У радянські часи пануючим теоретико-методологічним і до того ж єдиним підґрунтям залишався марксизм-ленінізм. Саме він і визначав усю методологію досліджень, закладав дослідницькі схеми і матриці, визначав класові підходи, був основою теоретичних осмислень, оцінок, висновків і таким собі універ-

сальним мірилом, еталоном науковості історичних праць і скоріше обмежував творчі пошуки дослідників, “заганяв” їх у своєрідне “прокрустове ложе” (чи краще сказати б — в “інтелектуальну пастку”), аніж навпаки. Тим більше, що ця методологічна база не змінювалася протягом усього радянського періоду історіописання війни. У тріаді методологічних принципів — об’єктивність, історизм та партійність (класовість) — домінуючим був останній (особливо в історико-партійній літературі). Власне він багато в чому обумовив й виокремлення в межах радянської історичної науки своєрідної галузі — історико-партійної науки. Таке зміщення акцентів призвело до певних перекосів у висвітленні всієї історичної картини, сформувало відповідні межі, стандарти, схеми, шаблони, узагальнення і навіть світоглядний комплекс та спосіб мислення вчених, а також тематику досліджень. Радикальні зрушення на цих фундаментальних теренах історичної науки відбулися лише в кінці 80-х — на початку 90-х років минулого століття. На зміну методологічному монополізму у вигляді марксизму-ленінізму “увірвався” методологічний плюралізм, який, перш за все, визначив свободу в науковій діяльності вчених, розкріпачив їхню думку і по суті відкрив нові творчі можливості для дослідників. Ця нова теоретико-методологічна хвиля, яка багато в чому, особливо на перших порах, була виразно антимарксистською, деструктивною (і це факт, від якого важко відмахнутися), якраз і стала виразним вододілом в українському історіописанні війни. Ці радикальні зміни у теоретико-методологічній галузі історичної науки вкупі з іншими (від кадрового оновлення корпусу дослідників історії України часів війни, появи нових парадигм її вивчення та історіософії осмислення аж до появи нових можливостей у використанні джерел) поклали край попередньому історіографічному періоду (40-х — другої половини 80-х років ХХ ст.), розпочавши новий, сучасний. Тому й маємо підстави сказати: все українське історіописання — від 40-х років і до сьогодні, — виходячи із наукових критеріїв періодизації науково-дослідницьких процесів у сфері історії війни, доцільно поділяти на два періоди.

Перший — назвемо його “радянський період”, що хронологічно охоплює 40—80-ті роки минулого століття — доцільно розглядати як такий, що вже завершився і є доконано історичним фактом українського історіописання війни 1941—1945 рр. У його рамках цілком логічно можна виділити три етапи: а) власне період війни; б) перше повоєнне десятиріччя — відтинок панування сталінської доктрини в історіографії війни; в) доба ліберально-плюралістичного, непослідовного поступу і відкату назад, до авторитарних і догматичних підходів у вивченні подій 1941—1945 рр.

Другий період — сучасний (пострадянський, україноцентричний). Імпульсом до його появи, як і в радянські часи, став не суто науковий чинник, а суспільно-політичні і вельми резонансні події: перебудовчі процеси другої половини 80-х років, доба демократизації та дерадянізації і здобуття Україною незалежності. Але на цьому тотожність закінчується, оскільки названі вище події і процеси відкрили можливості: а) обирати, окрім марксистсько-ленінської методології, й інші, що базуються на загальнолюдських і за-

гальноцивілізаційних цінностях, а тому позбавлені групових, партійних і навіть національних підходів і мірок; б) сповідувати будь-які дослідницькі підходи і писати, керуючись тільки методологіями, методиками, законами і технологіями науки.

Тут розглядається головним чином український сегмент історіописання Другої світової війни радянської доби. Але це аж ніяк не означає, що історію України часів війни не зачіпали і не досліджували історики з діаспори чи із далекого і близького зарубіжжя. Там склалася своя власна історіографія війни, яка часто-густо суперечить, а подеколи перегукується з українською. Але ці напрацювання зарубіжних авторів потребують спеціального аналізу.

* * *

З початком нацистської навали тема захисту Вітчизни і мобілізації сил на відсіч агресору стала для істориків провідною. Радянські історики бачили свій обов'язок у вихованні мільйонів радянських патріотів у дусі бойових традицій героїчного минулого та одночасно у викритті гітлерівського режиму як найлютішого ворога людства.

Аналіз виданої у роки війни літератури свідчить, що ніколи раніше темі захисту Батьківщини не надавалося такого значення. Та все ж головним об'єктом історичних досліджень залишалися поточні події війни. Перш за все, історики й архівісти розпочали збирання документів: заклали підвалини фактологічної бази історії Другої світової війни. При АН УРСР сформувався загін вчених, які спеціалізувалися на вивченні історії України у роки навали. Серед них — М. Супруненко, І. Слинько, К. Дубина, А. Чеканюк та інші. Саме вони по гарячих слідах війни зробили спробу наукового осмислення її окремих подій. Вже у 1942 р. М. Супруненко підготував видання з історії УРСР у передвоєнні роки та у перший період війни, а в 1943 р. зробив по суті першу спробу узагальнення досвіду партизанської боротьби за перше півріччя війни². В 1942 р. спочатку у Ворошиловграді³, а згодом у Саратові⁴ вийшла праця К. Дубини, в якій він одним із перших у радянській історіографії на конкретних прикладах дій окупантів в Україні викрив злочинну сутність нацизму. Боротьбі ополченців Києва та Одеси в суворому 1941 р. присвятив свою працю А. Чеканюк⁵.

Літопис війни майже з перших її днів писали не лише професійні історики, а й письменники, публіцисти, громадські діячі. Окреме і вельми поважне місце в їхньому творчому доробку посідали праці, в яких на підставі свідчень очевидців і переконливих фактів розкривалися злочини гітлерівців на окупованих землях, показувалося жорстоке обличчя “нового порядку”⁶.

Досить оперативно — вже в 1942 р. — з'явилися наступні праці, присвячені боротьбі з загарбниками на тимчасово окупованих землях⁷. Зрозуміло, що жодна з цих публікацій не розкривала всіх складових антифашистського руху Опору. Не завжди відповідали вони й вимогам та стандартам наукової літератури (особливо це стосується джерельної бази). По суті, ці видання були науково-публіцистичними. Проте головне завдання — викриття людоджер-

ського спрямування нацистського режиму, показ масовості та розмаху партизанського і підпільного рухів — така література виконувала. Сповнені болю за рідну землю та ненависті до ворога, і у повному розумінні слова актуальні, ці праці за своїм змістом і спрямованістю відзначались патріотичним пафосом і несли в собі потужний агітаційно-пропагандистський запал та мобілізували сили народу на боротьбу з агресором. Разом з тим, вони містили й чимало свідчень очевидців про героїзм радянських людей, про форми Опору і, таким чином, робили вагомий внесок у накопичення фактологічних матеріалів, формування (нехай і політизованих) оцінок цього руху та заклали перший підмурок українського літопису війни.

Певний внесок у літопис війни зробили й публіцистичні праці, які належали відомим українським поетам, письменникам, громадським діячам. Йдеться про доробок О. Довженка і М. Бажана, М. Рильського і П. Тичини, В. Сосюри, В. Василевської та інших авторів. Сотні повідомлень та інформацій, вміщених на сторінках газет та журналів, дохідливо і переконливо розповідали про звитягу і жертвність захисників Батьківщини. Чимало в цьому напрямку зробили всі без винятку республіканські газети і журнали, більшість з яких продовжували виходити і в роки війни. Так, тільки на сторінках журналу “Українська література” у рубриці “Україна у вогні” протягом 1941—1945 рр. було надруковано сотні матеріалів про внесок трудящих у боротьбу з окупантами. Завдяки журналістам періодичні видання України тих часів зафіксували і донесли до нас тисячі імен безпосередніх учасників збройної боротьби, звитяжців праці, донорів і юних добровольців, ополченців і народних месників тощо.

Аналізуючи публіцистику воєнного часу, можна помітити, що вона містила виразні сліди глорифікації й героїзації боротьби радянського народу проти агресора та популяризації самовідданості і жертвності народу, а з другого боку — чимало неточностей, перебільшень, завищених оцінок і викривлень. До того ж, публіцисти тих років, переважно не з власної волі, “старанно” замовчували “незручні” події і факти, особливо першого, найбільш трагічного, періоду війни.

З початком визволення України від загарбників вивчення історії війни отримало новий імпульс. Перш за все було поновлено перерване окупацією збирання документів і матеріалів періоду 1941—1943 років. І хоча в полум’ї війни загинуло багато цінних джерел, все ж історики й архівісти змогли зібрати і зберегти величезний масив документальних свідчень про часи лихоліття, у т.ч. фото та кінодокументи, а також трофейні матеріали.

Щоправда, їхнє всебічне археографічне опрацювання не завжди відповідало вимогам історичної науки. До того ж, саме в ті часи чимало документів і матеріалів (навіть цілі масиви) були сховані у спеціальних фондах. Усе це значно ускладнило роботу дослідників, загальмувало введення у науковий обіг багатьох документів, що позначилося на повноті відтворення історії війни.

Після звільнення України кількість публікацій з історії війни помітно збільшилася, розширилась і їхня тематика⁸. З’явилися публікації, присвячені

битві за Україну, героїзму синів і дочок України в боротьбі за визволення рідної землі⁹, героям-підпільникам Краснодона¹⁰, історії деяких регіонів УРСР у часи окупації¹¹.

Окреме місце в літописі війни посіли сторінки, написані фронтовими журналістами. Саме їхніми зусиллями на шпальтах фронтових, армійських, флотських, дивізійних та інших газет висвітлювалися подвиги вихідців з України (як, до речі, і представників усіх інших союзних республік). Тисячі замальовок, нотатків, нарисів, інтерв'ю, фотоматеріалів утворили інформаційно насичений масив джерел про звитягу і неймовірно тяжку ратну працю воїнів-захисників Батьківщини. Чималий внесок у цей літопис зробили і газети — загальносоюзні, республіканські, обласні, районні, міські, багатотиражні. Звичайно, автори газетних публікацій не піднімались до рівня наукових узагальнень. Та цінність таких матеріалів в іншому: вони динамічно нарощували фактографію війни, народного подвигу; зафіксували і зберегли тисячі подій, фактів, а головне — імен воїнів-захисників Вітчизни.

Чимало фактів, у яких віддзеркалювались події з історії України 1941—1945 рр., зосереджувалось у виданих у 1945 р. повідомленнях та зведеннях Радінформбюро¹². Незабаром з'явились і перші свідчення безпосередніх учасників боротьби з окупантами в тилу ворога. Серед них — записки секретаря підпільного обкому партії на Рівненщині і командира партизанського з'єднання В.А. Бегми¹³, спогади С.А. Ковпака, О.Ф. Федорова, В.А. Старикова¹⁴.

Протягом 1943—1945 рр. вийшло чимало журнальних та газетних публікацій, присвячених відродженню господарства республіки, відновленню діяльності радянських установ, партійних, комсомольських, профспілкових та інших організацій на визволених територіях України¹⁵. Як правило, авторами таких праць були не фахові історики, а керівники окремих галузей економіки, партійні і радянські працівники тощо. Проте їхні праці передають дух часу, містять безліч цікавих фактів і тому мають неабияку цінність для дослідників історії війни, адже нині вони всі (чи майже всі) вже самі виступають своєрідним джерелом фактів і подій з історії України в ті роки.

Важливо звернути увагу й на інші факти. У 1945 р. в Україні вийшли друком перші праці, присвячені внеску республіки у загальну перемогу над ворогом¹⁶. Безумовно, у них лише фрагментарно висвітлювалася тема вагомого внеску України у розгром агресора. Не всі наведені у цих працях факти відповідали дійсності. Так трапилось і з фактичними даними та підрахунками евакуйованих матеріальних цінностей і людських ресурсів, кількістю діючих у 1941—1944 рр. в Україні партизанських загонів тощо. Наприклад, у праці П. Броварця вказується, що в тилу ворога діяло 2 145 партизанських загонів, які налічували понад 200 тис. чоловік. Та згодом дослідники довели, що в Україні діяло всього 883 загони, а на всій окупованій території СРСР було сформовано близько 2 тис. загонів, у складі яких боролось понад 90 тис. осіб.

Цікавою була спроба підсумувати внесок вчених України у загальну боротьбу з ворогом¹⁷.

Водночас у процесі роботи Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників невпинно зростає мартиролог тих, хто загинув на полі бою, був закатований нацистами або загинув від рук окупантів.

У роки війни професійні історики й архівісти започаткували формування джерельної бази, видання збірників документів і матеріалів. Разом з публіцистами, журналістами та громадськими діячами фахівці добирали документи і матеріали про активну участь населення України у боротьбі з агресором, його патріотизм, звитяжну працю у тилу і героїзм на фронтах, антифашистський рух Опору на окупованих територіях, керівну роль партії в організації боротьби з агресорами. Особлива увага в ті часи приділялася відображенням воєнних дій та операцій з визволення України, популяризації ратних подвигів воїнів Червоної армії і народних месників.

Загалом, за підрахунками авторів “Історіографії історії Української ССР” (К., 1987. — С. 356), за роки війни було видано близько 50 книг, брошур та збірників статей і півтори тисячі наукових та науково-популярних статей, розвідок і нарисів, що стало наріжним каменем української радянської історіографії війни.

Отже, є всі підстави стверджувати: осмислення історії найбільшого збройного конфлікту розпочалося вже під час самої війни. Література тих років відтворювала особливості бачення і розуміння авторами загальної концепції історії Великої Вітчизняної війни, окремих дослідницьких проблем і особливо ідеї про класовий і справедливий характер війни радянського народу проти загарбників; водночас у ній фіксувався й сам стан історичної науки тих років, атмосфера та умови, в яких працювали науковці.

Розглядаючи різноманітні теми, дослідники досягли певних незаперечних позитивних результатів. Тональність і спрямованість наукових і публіцистичних видань тих років були витримані у дусі оптимізму і переконаності в перемозі. І це, безумовно, відіграло значну мобілізуючу роль.

Та на тлі позитивних здобутків поступово почали вимальовуватись і недоліки видань 1941—1945 років. Внаслідок різних причин та обставин вчені-історики у ті роки не спромоглися написати об’єктивну, адекватну дійсності історію війни. Шлях до повного і правдивого висвітлення її був непростим: безпосередньо у роки війни треба було суворо оберігати державну таємницю, а відтак багато матеріалів стали просто недоступними для дослідників. Ось чому джерельна база більшості з названих праць була обмеженою, її становили переважно газетні матеріали. Необхідно враховувати й те, що для дослідника завжди особливу роль відіграє рівень накопичених попередниками знань з відповідної теми, себто вихідний рівень, з якого він починає її вивчення. У 1941—1945 рр. історики Великої Вітчизняної війни практично все починали з нульової позначки: гостро не вистачало кваліфікованих кадрів, незадовільними були організація та умови праці дослідників тощо. Все це певною мірою стримувало наукові пошуки і позначалося на всебічному досягненні історії УРСР у 1941—1945 рр. і теоретичному рівні публікацій. Крім цього, мали місце й інші фактори, які не були зумовлені воєнним часом.

Йдеться про те, що історикам по суті було заборонено торкатися багатьох питань, а дослідницька тематика суворо регламентувалася. “Згори” визначалися всі вектори досліджень. Офіційні кола країни у такий спосіб приховували від громадськості повну правду про війну. Заборонено було використовувати будь-які факти зі знаком “мінус”. Так, уже в роки війни почалося формування “білих плям”, культивування принципу замовчування “незручних подій”, які не “працювали” на авторитет держави і партії, тенденційне ставлення як до історичних джерел, так і до висвітлення окремих сюжетів, адміністрування і пряме втручання у справи вчених. До того ж, висновки істориків ставилися в жорстку залежність від офіційних оцінок, а роль дослідників відтак часто-густо зводилася до коментування та уміння яскраво ілюструвати лише позитивне. Як наслідок, уже в ті часи у радянській історіографії війни з’явилися закриті теми і своєрідні зони ризику, куди більшість істориків довгі роки навіть не наважувалася ступити. Йдеться, перш за все, про теми, пов’язані з причинами трагічного розвитку подій на фронтах у 1941 р., колаборацією та депортацією кримських татар і мешканців західноукраїнських земель, виживанням цивільного населення у часи окупації, діяльністю ОУН та УПА тощо. Останні характеризувалися виключно як “бандформування українських буржуазних націоналістів”. У такому ж дусі йшлося і про більшість українців-емігрантів¹⁸.

В інтерпретації та осмисленні подій 1941—1945 рр. брав особисту участь Й. Сталін. Його праця “О Великой Отечественной войне Советского Союза”, що видавалася у 40—50-х роках масовими тиражами, стала своєрідним еталоном, з якого робилися “зліпки” всіх концептуальних і змістовних складових історичних студій, а також цитатник, на основі якого формувались усі висновки й узагальнення дослідників. Так трапилося, наприклад, і з оцінкою трагічного перебігу подій 1941 р., аналізом невдач Червоної армії в перші місяці війни, втратами Радянського Союзу та іншими складовими історії країни у 1941—1945 рр.

Та попри всі негаразди, у науково-дослідницькому доробку тих часів переважали не негативні, а позитивні складники, а вся література несла виразний оптимістичний заряд.

По закінченню війни вивчення подій воєнного часу залишалось у центрі уваги дослідників, письменників, політичних діячів і журналістів. І це закономірно. Усе життя країни ще не одне десятиріччя буде розвиватися під безпосереднім впливом подій війни, а тема “Історія України в добу Великої Вітчизняної війни” залишиться однією з найважливіших серед науково-дослідницьких історичних проблем, її героїко-патріотичний характер буде близький дослідникам, серед яких у 40—60-ті роки перебували головним чином безпосередні учасники описуваних подій. Великий інтерес суспільства до літератури про війну став ще одним із чинників, що сприяв опрацюванню воєнної тематики, незважаючи на певні перешкоди.

У перше повоєнне десятиріччя українська історична наука розпочала систематичне і цілеспрямоване вивчення історії республіки 1941—1945 років. Так, створена у 1942 р. при АН УРСР Комісія з історії Вітчизняної війни в

Україні у березні 1946 р. розробила досить широку програму дій і накреслила завдання, спрямовані на комплексне вивчення історії України в роки війни¹⁹. Враховуючи важливість створення необхідної джерельної бази, перш за все планувалося зосередити головні зусилля на збиранні й опрацюванні документальних джерел. Зовсім не випадково цю Комісію очолив секретар ЦК КП(б)У К.З. Литвин. Члени цієї Комісії застенографували спогади 158 командирів і комісарів партизанських загонів та з'єднань і 198 Героїв Радянського Союзу; провели експедицію по Кіровоградській області, записали там розповіді більш ніж 300 чоловік і зібрали понад тисячу документів. Наприкінці 1946 р. Комісія мала у своєму розпорядженні вже майже 133 тис. документів. Планувалося видати найближчим часом 20—25 томів документальних збірників, які відображали б історію всіх областей України, підготувати понад 100 монографій з історії війни тощо. До наукової роботи залучалися кращі вчені республіки, викладачі вищих навчальних закладів, архівісти, аспіранти. Одночасно було розроблено й тематику дисертаційних досліджень та визначено перспективні напрямки наукових пошуків. На жаль, далеко не все із запланованого було втілено в життя.

І все ж завдяки зусиллям українських науковців одразу після війни вийшли друком матеріали про злочиння німецьких окупантів в Україні²⁰ та збірники документів про історію окремих областей²¹.

На жаль, у 1949 р. без достатніх підстав роботу Комісії було припинено. Це негативно позначилося на подальшій дослідницькій роботі, тим більше, що згодом було розформовано і виставку-музей “Партизани України у Великій Вітчизняній війні”, з яким була розв’язана велика робота зі збирання, накопичення та опрацювання документів і матеріалів. Та це не зупинило пошуки істориків, хоча певним чином і загальмувало їх.

Найбільш активно у ті роки дослідники вивчали і висвітлювали бойові дії Червоної армії та битви за визволення України; підпільний і партизанський рух на окупованих землях України; відродження господарства республіки та внесок українського народу в Перемогу. При цьому переважна більшість публікацій мала партійний характер, їхньою головною метою була пропаганда авангардної ролі партії більшовиків та окремих її членів в організації захисту держави, у досягненні Перемоги. Показовими у цьому контексті були праці, наприклад, О. Юрченка²². У такому ж історико-партійному ключі було підготовлено і видано цілу низку наукових досліджень з актуальної у ті роки теми відродження господарського комплексу України в 1943—1945 роках²³. Але керівна роль партії, як правило, висвітлювалася досить декларативно.

Новою для української історіографії того часу стала тема подвигу міст-героїв. При цьому деякі дослідники — М.А. Бондар, Є.І. Вольський, М.В. Погребінський та інші — концентрували увагу на діяльності партійних організацій Києва та Одеси під час оборонних боїв 1941 р.²⁴, а інші — П.Н. Балковий, Л.І. Десенко, А.Т. Чеканюк — досліджували історію ополченських з'єднань та винищувальних батальйонів²⁵. Вони вперше в українській історіографії досить детально показали динаміку створення загонів народного ополчення, їхній соціальний, віковий, національний і партійний склад,

безпосередню участь у бойових операціях, взаємодію з регулярними частинами Червоної армії, стан підготовки ополченців тощо. Загалом, на думку цих дослідників, ополченські з'єднання та винищувальні батальйони надали відчутну допомогу діючій армії і стали її своєрідним резервом. Автори цих праць показали й певні недоліки, особливо щодо матеріально-технічного забезпечення ополченців; розповіли про великі втрати, яких зазнавали ці підрозділи, адже їм, як і воїнам Червоної армії, довелося вести бої за несприятливих оперативно-стратегічних обставин 1941 року. Але більш важливим є інше: історіописання війни почало поступово виходити на узагальнюючий рівень у висвітленні всенародного подвигу й участі у боротьбі з загарбниками широких верств населення. Чимало цікавих і безперечно правдивих матеріалів, точних спостережень та детальних описів подій містили праці, присвячені бойовим операціям на території України²⁶.

Щоправда, в усіх цих науково-популярних працях воєнні історики, головним чином, показували дії Червоної армії, участь окремих полків і дивізій, армій і фронтів у бойових діях. Цивільна історія України у таких дослідженнях, як правило, залишалася поза увагою. Вона фрагментарно описувалася хіба що в сюжетах про єдність фронту і тилу, допомогу мирного населення діючій армії в побудові оборонних споруд, при форсуванні Дніпра тощо.

Низка науково-популярних праць розповідала про участь воїнів-українців у визволенні України та героїзм її уродженців²⁷. У подальші роки ця тема вивчалась дещо динамічніше, але узагальнюючої праці про участь українців у Другій світовій не було аж до другої половини 90-х років.

Доволі помітним і новим явищем в українській історіографії стала поява мемуарної літератури. Маємо на увазі книги П. Вершигори, С. Ковпака, М. Попудренка, С. Руднєва, І. Туркенича, О. Федорова²⁸.

Підготовлена безпосередніми учасниками боротьби з окупантами, така література жваво й цікаво розповідала про незнане широкому колу читачів життя і бойові операції “народних месників” — партизанів і підпільників: про сповнені труднощів рейди і походи, відважні дії підричників, подвиги юних антифашистів, спільні акції підпільників і партизанів, сміливі напади на гарнізони окупантів тощо. Мемуари ближче познайомили читачів із героями “невидимого” фронту. Усі ці чинники зробили таку літературу, напевне, найбільш популярною серед широкого читацького загалу і, особливо, серед молоді. Та не лише цим були цікаві партизанські мемуари. Для науковців вони стали джерелами інформації, оскільки містили багатий матеріал про форми і методи партизанської боротьби з окупантами, зв'язки з мирним населенням, планування і підготовку операцій, масштаби, характер і напрями ударів по ворожих комунікаціях, роботу партійних осередків. Щоправда, як виявилось пізніше, було у цій літературі й чимало перебільшень, замовчувань, неточностей тощо.

У перше повоєнне десятиріччя ця популярна тематика почала розроблятися і науковцями. Вже у 1948 р. вийшла друком перша в Україні збірка нарисів “Герої партизанської боротьби на Україні” (Кн. 1. — К., 1948). Одночасно деякі дослідники почали вивчати різноманітні складові руху Опору на

окупованих землях. Саме вивчаючи такі сторінки історії війни, зробили перші кроки у науці відомі тепер фахівці в галузі історії війни — К.К. Дубина, В.І. Клоков, І.М. Омеляненко, І.І. Слинько, І.В. Супрун та ін²⁹.

Лише у середині 50-х років в Україні по суті вперше було вчинено спробу підготувати узагальнюючу монографію з історії УРСР 1941—1945 років. Її автором став М.І. Супруненко³⁰.

Підготовлена в загальноісторичному плані, ця праця відрізняється від іншої літератури з історії війни, що виходила друком в Україні протягом 1945—1956 років. Базуючись на доробку попередників, М.І. Супруненко залучив, як на той час, вже досить великий архівний матеріал із фондів партійних архівів Українського філіалу інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (у 60—80-ті роки це був Інститут історії партії при ЦК КП України), Київського, Чернігівського та інших обласних, переважно партійних архівів. У той же час він широко використав опубліковані джерела, газетні матеріали. Не випадково вчені оцінили цю монографію досить високо, незважаючи на те, що праця мала й певні недоліки. Зокрема, у ній схематично і неповно було висвітлено перший період війни, якому присвячувалося лише 20 сторінок із 27 друкованих аркушів загального обсягу книги. Події в Україні у перші місяці навали у книзі практично не розкрито.

Монографія М.І. Супруненка є прикладом спроби науковця переосмислити історію України у 1941—1945 рр., складного процесу відмови від старих концепцій, оцінок та узагальнень і пошуку нового бачення історії війни. Автор, зокрема, спробував дати власне бачення причини невдач Червоної армії у 1941 р., та, відмовившись від сталінських оцінок, виключно всі їх пояснив помилками самого ж Й. Сталіна. Очевидно, тут простежується не лише відповідна реакція історика на нові виклики, вимоги та зміни, що розпочалися у суспільно-політичному житті країни після розвінчання культу особи Й. Сталіна, а й дещо спрощене осмислення трагедії 1941 року.

Про відкидання сталінських оцінок і висновків щодо історії війни свідчить і повна відсутність у цій монографії посилань на праці Й. Сталіна. До мінімуму було зведено посилання і на праці В.І. Леніна — таких тут є лише два. Натомість до тексту потрапило безліч цитат і положень із статей і виступів нового Генсека партії — М.С. Хрущова. Усе це відбивало дух того часу, особливо динаміку критики культу особи Й. Сталіна, її вплив на працю і позицію вчених та їхню — почасти кон'юнктуру — реакцію.

Отже, у перше повоєнне десятиріччя історики України загалом зробили певний внесок в розробку проблем історії Другої світової війни. Вона стала більш насиченою реальними подіями, конкретними прізвищами і фактами; з'явилися і перші узагальнюючі праці з історії України в роки війни.

Характерною ознакою цього історіографічного періоду стала цілеспрямована підготовка спеціалістів та формування дослідницьких центрів з історії Великої Вітчизняної. Такими стали, перш за все, спеціалізовані підрозділи в Інституті історії АН УРСР, в Українському філіалі інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, у Київському, Одеському, Харківському і Донецькому університетах.

Позитивним слід вважати й те, що в Україні тривало формування та упорядкування архівних фондів з історії війни, видавалися окремі збірники документів і матеріалів, мемуари тощо. Це дало змогу історикам УРСР у межах даного історіографічного періоду зробити певний внесок у дослідження бо-дай деяких складових історії Великої Вітчизняної війни. Автори намагалися збагатити джерельну базу, залучивши до аналізу нові документи і матеріали. Особливо наполегливо це робили П.Н. Балковий, М.А. Бондар, К.К. Дубина, С.П. Лаута, В.І. Клоков, М.І. Супруненко та інші науковці. Загалом вчені республіки у ті часи головну увагу зосередили на українській тематиці. Осми-слення історії Великої Вітчизняної війни на загальносоюзному рівні в Украї-ні не велося, прерогатива тут належала Москві. Найбільш виразно ця особ-ливість виявилася у кінці 40-х — в умовах “холодної війни”, коли розгорну-лася кампанія критики “буржуазних” фальсифікацій подій Другої світової війни. У 1948 р. у Москві вийшла перша в СРСР праця такого спрямування — “Фальсификаторы истории”³¹. В Україні аж до середини 50-х років практич-но не було таких публікацій, але набувала все більшої сили критика україн-ського буржуазного націоналізму. Особливу роль у цій кампанії відіграла книга тогочасного наркома закордонних справ УРСР Д.З. Мануїльського “Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини” (К., 1945). Вона містила жорсткі й, безумовно, лише негативні оцінки діяльності ОУН і стала своєрідним дороговказом критики цього руху.

Ще однією особливістю наукової продукції 40—50-х років стала її вираз-на партійна, ідеологічна та пропагандистська спрямованість. Майже всі істо-ричні праці тієї доби несли таке навантаження. Та якщо в умовах війни про-пагандистська складова була виправданою, то у повоєнні роки аргумент “хо-лодної війни” вже не міг вважатися поважним для того, аби ця складова за-ймала таке велике місце у науковій літературі.

До того ж, вся українсько-радянська історіографічна спадщина 40—50-х років мала ще й певні особливості. Перш за все, українське історіописа-ння не було самостійним, незалежним і самодостатнім: і тематично, і тео-ретико-методологічно, і концептуально воно розвивалось та існувало ви-ключно у загальносоюзному партійно-радянському річищі. Так тривало аж до початку 90-х років минулого століття. Окрім того, тогочасна література позначена почасти запитами самого часу й читачів (а це були переважно ті, хто пережив війну і був її безпосереднім учасником чи свідком), а також об’єктивним фактором Перемоги СРСР у війні та й навіть атмосферою, в якій жив народ-переможець. Не останню роль відігравав і той факт, що мо-нопольним “замовником” на всю літературу з історії війни були партійні і дер-жавні інституції. Саме ця обставина спричинила певні тематичні перекоси: вчені й публіцисти того часу висвітлювали в основному бойові дії та перемо-жну ходу Червоної армії, ратні подвиги й звитягу воїнів, фронтове життя; причому все це показувалося майже цілковито у позитивному ракурсі і су-цільно героїзовано. Значно менше зусиль вчені докладали до розкриття ци-вільної складової історії війни. Уся ця тематика, окрім того, що висвітлюва-лась переважно в історико-партійному ключі, мала ще й інші вади: вона ви-

різнялась вузько-локальними параметрами, часто дублювалася, а її розробка незрідка здійснювалася на базі матеріалів однієї-двох областей та ще й на збідненому джерельному підґрунті. Хронологія досліджень охоплювала найчастіше період 1943—1945 рр. або присвячувалась боротьбі підпільників і партизанів. На жаль, початковий період війни і доба окупації вивчалися значно менше. Поза увагою істориків залишились і воєнно-мобілізаційні заходи в Україні у перші місяці навали. Майже всі наукові праці виконувалися за загальноприйнятими на теренах СРСР схемами — звідси стандартна архітектура, штампи та одні й ті самі цитати з праць Й. Сталіна, В. Леніна і партійних документів. Відтак, сама праця вченого була часто позбавлена найважливіших елементів наукової творчості — евристичності, критичного аналізу та фундаментальної аргументації висновків. Натомість панували ілюстративність, запрограмована вказівками “згори” вузькість і декларативність висновків і узагальнень.

Новаторство, авторська неупереджена позиція, незалежність міркувань, оцінок і узагальнень, висування і розробка оригінальних гіпотез, відкритість наукових дискусій, можливість вільно зіставляти та обстоювати різні точки зору, а особливо ті, що не збігалися з офіційною концепцією, — усі ці та інші атрибути наукової роботи на той час були практично неможливі, що й позначалось на якісних характеристиках наукової продукції з історії України в роки війни.

Із середини 50-х років в умовах обмеженої і дозованої демократизації суспільно-політичного життя у радянському історіописанні розпочалися деякі зміни, що безпосередньо торкнулися й історії війни. Новий, найбільш тривалий, історіографічний відтинок 1956—1985 рр. був далеко не однорідним і навіть суперечливим.

Відразу ж після XX з’їзду КПРС помітно активізувалися наукові пошуки радянських істориків, зросла кількість публікацій з історії війни. Відбулись і окремі зрушення як в організації наукових досліджень, так і в підготовці кадрів. Історична думка, у тому числі й в Україні, була готова до серйозних оновлень і демонструвала усвідомлення науковцями того, що у висвітленні історії війни потрібні якісь зрушення.

Про надзвичайно важливе значення, яке надавалося поглибленню вивчення історії війни, свідчила і постанова ЦК КПРС (12 вересня 1957 р.) “Про підготовку багатотомної історії Великої Вітчизняної війни”. Зауважимо, радянська історична наука знала небагато таких проблем, стосовно яких ухвалювалися спеціальні рішення ЦК КПРС. У цілому в перше десятиріччя після XX з’їзду КПРС відбувалися помітні трансформації в історіописанні війни, поживилася науково-дослідницька практика. Та найважливіше — поступово почалося звільнення від сталінської концепції війни, догматичних схем і штампів. Проте, після приходу в жовтні 1964 р. до керівництва країною Л. Брежнєва, позитивні процеси почали поступово згортатися. Дедалі більшої ваги набували адміністрування і кон’юнктура в науці, відроджувалися старі стереотипи. Почалося повернення до сталінських підходів у висвітленні історії війни, його оцінок і висновків. Не випадково це явище отримало назву “неоста-

лінізму”, або “ліберального сталінізму”. Такий підхід призвів до появи нової хвилі замовчувань і спрощеного трактування “незручних” подій. Так, у працях цієї доби були зовсім відсутні згадки про оточення радянських військ та полонених червоноармійців, не висвітлювалася доля мільйонів українців, які залишилися на окупованих землях; не показувалися недоліки в організації партизанського руху і підпілля в 1941 — на початку 1942 рр. тощо.

Та попри все, саме цей історіографічний відтинок був найбільш динамічним і активним у вивченні історії війни. Маємо на увазі не лише кількість, а й тематичне розмаїття наукових пошуків і публікацій. Саме в цей період історики республіки підготували і видали найбільш відомі фундаментальні книги та збірники документів і матеріалів. Це — тритомник “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу” (К., 1967—1969), спеціальний том “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945”, восьмитомник “Історія Української РСР” (К., 1977), відповідні розділи “Нарисів історії Комуністичної партії України” (К., 1961), “Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України” (К., 1970) та інші. Всі названі праці найбільш повно, як на той час, висвітлювали історію України у період війни. Водночас вони не були позбавлені традиційних недоліків, притаманних радянській історіографії війни після закінчення доби хрущовської “відлиги” і вступу її в пору “ліберального сталінізму”.

З другої половини 50-х до 70-х років українські археографи видали друком більше 40 збірників документів і матеріалів, які віддзеркалювали історію всіх областей УРСР у 1941—1945 роках. Помітним явищем у науковому і громадському житті став тематичний збірник “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні” (К., 1963). Та особливе місце посідає тритомник документів і матеріалів “Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945” (К., 1980). Виданий до 35-річчя Перемоги, він став у ті часи найбільш повним (майже 1100 джерел) і, з наукової точки зору, найбільш кваліфіковано упорядкованим та опрацьованим збірником. Усі документи і матеріали в ньому систематизовано у спеціальних тематичних розділах і розміщено у хронологічному порядку, до того ж, переважно більшість джерел було надруковано вперше. Вони охоплюють усі періоди війни: від її перших днів до завершальної переможної фази. Привертає увагу географічний показчик; та особливо цінним є іменний показчик (майже 5700 прізвищ!) безпосередніх дійових осіб тогочасної історії: воїнів, підпільників, партизанів, робітників, селян, представників інтелігенції, добровольців, юних месників, домогосподарок, які чергували в солдатських шпиталях, сивочолих патріотів, які жертвували кошти у Фонд оборони, та багатьох інших. І хоча тритомник був виданий у часи “застою” згідно з вимогами і настановами тієї доби, він і досі залишається чи не єдиним найбільшим і найповнішим виданням першоджерел з історії України 1941—1945 років.

Хоч видання документів і матеріалів значно розширювало дослідницькі можливості вчених і збагачувало джерельне підґрунтя наукових розвідок, тим не менше частина архівних фондів так і залишилася закритою; обмежувалося використання й окремих справ. Деякі партійні документи друкували-

ся з купюрами й відповідними виправленнями, що зрештою і позначилося на якісних характеристиках наукової продукції. Більше того, в архівах почалося “засекречування” документів, які свідчили про недоліки і негативні явища у роботі партійних і радянських органів України в роки війни. До того ж, спеціальна інструкція Головного архівного управління СРСР дозволяла вносити виправлення у джерела навіть без відповідного згадування про це, що суперечило не лише нормам археографії, а й науково-дослідницької етики взагалі, сприяло консервуванню “білих плям” та навіть перекручуванню окремих історичних подій.

У 60—80-х роках ХХ ст. в Україні сформувалась стабільна і досить велика група фахівців з історії війни. Серед них — М.О. Буцько, О.В. Буцько, П.М. Балковий, Т.В. Вронська, В.Я. Галаган, М.З. Данилюк, П.В. Добров, К.К. Дубина, П.І. Денисенко, Д.П. Григорович, Г.Я. Ємченко, В.О. Замлинський, М.В. Коваль, В.І. Кучер, В.С. Коваль, С.М. Кириченко, В.І. Клоков, В.Ю. Король, О.Ф. Мінгазутдінов, І.Т. Муковський, В.М. Нем’ятий, М.В. Погребінський, Є.В. Сафонова, І.І. Слинко, М.Ф. Хорошайлов, І.С. Хміль, А.С. Чайковський, В.О. Шайкан, В.Ф. Шевченко, С.Д. Ющенко та багато інших. Зусиллями цих та інших вчених були видані друком десятки монографій і практично всі фундаментальні праці з історії республіки у часи війни, підготовлено десятки молодих вчених. Переважна більшість цих дослідників вивчала історію війни в історико-партійному руслі, що певним чином позначилося на висвітленні загально-історичної проблематики. Історико-партійна тематика виразно випереджала усі інші: загальноісторичну, джерелознавчу, теоретико-методологічну, історіографічну, історіософську тощо. Така тематична спрямованість була визначена згори, адже ЦК КПРС постійно, послідовно і наполегливо вимагав від істориків країни розкривати “авангардну роль партії в досягненні радянським народом перемоги” над агресором. Через координаційну раду, яка діяла при Інституті Історії партії при ЦК КП України, усіляко стимулювалися і направлялися дослідницькі пошуки саме в цьому річищі. Відповідно до поставлених завдань проводилась і селекція наукових кадрів, відтак лівову частку дослідників історії війни 1941—1945 рр. становили члени партії. Вони головним чином працювали на кафедрах історії КПРС, які у той час були практично у кожному ВНЗ України і завдання висвітлювати історію партії у роки війни сприймали як офіційне замовлення, що сумлінно виконували. Ось чому й дотримання класових підходів та партійності у процесі вивчення будь-яких історико-партійних сюжетів війни було для них атрибутивним елементом, ознакою партійної дисциплінованості, а не лише науковою нормою.

Вивчення подій війни набуло в 60—80-х роках ХХ ст. неабияких темпів. Важливу роль в активізації вивчення історико-партійної проблематики відіграла перша у повоєнні роки і по суті найбільш представницька у ті часи наукова конференція (вересень 1959 р.) у Київському держуніверситеті, яка була присвячена питанням історії КПРС періоду Великої Вітчизняної війни³².

На конференціях “Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков” (К., 1975), “Бес-

смертний подвиг партії и народа” (К., 1975), “Историография Великой Отечественной войны” (М., 1980) порушувались як традиційні питання, так і ті, що потребували поглибленого вивчення, копітких архівних розвідок, теоретичного осмислення, уточнень та узагальнень. Аналіз матеріалів цих та інших конференцій свідчить про хоча й малочисельні, але все-таки виразні ознаки того, що провідні фахівці, попри весь тиск і контроль з боку партійно-радянської системи, все ж бачили і розуміли потребу більш повного, а головне, суто наукового, а не партійно-ідеологічного, вивчення історії війни.

Особлива увага до історико-партійної тематики та велика кількість вчених, які її розробляли, створили сприятливі умови і фундамент для появи в УРСР багатьох праць такого спрямування. Вже в кінці 50-х років в Україні була видана по суті перша у республіці узагальнююча монографія, метою якої було показати авангардну роль Компартії у 1941—1945 роках³³. У 1961 р. було видано “Очерки истории Коммунистической партии Украины”, у 60—70-ті роки — серію “Нариси історії обласних партійних організацій”, що містили розділи про добу війни.

У 70—80-ті роки в українській історіографії з’явилося кілька монографічних праць³⁴, автори яких — провідні в УРСР фахівці з історії партії у роки війни М.О. Буцько, О.М. Вербило, Д.П. Григорович, М.З. Данилюк, В.О. Замлинський, В.М. Нем’ятей, Є.В. Сафонова та інші — намагалися якомога ширше показати діяльність КП(б)У в 1941—1945 рр. і довести, що партія більшовиків витримала усі випробування війною і була дійсно “воюючою партією”, “авангардом і натхненником перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні”.

При цьому вони спробували відійти від спрощеного показу авангардної ролі комуністів, наприклад, у мобілізаційній кампанії 1941—1942 рр., та намагалися посилити і розгорнуто подати теоретичні положення щодо особливої ролі і місця воєнно-організаторської діяльності партії у роки війни. Характерною в цьому відношенні є монографія Д.П. Григоровича, В.О. Замлинського та В.М. Нем’ятого, в якій наголошується: “Головним у діяльності партії щодо перетворення країни в єдиний бойовий табір була воєнно-мобілізаційна робота, всіляке зміцнення діючої армії”. На підтвердження цього положення автори навели чимало нових фактографічних аргументів і яскравих прикладів, котрі працювали на позитивний імідж партії, давали змогу зробити більш розгорнуті висновки та деякі критичні зауваження. Одночасно вони подали узагальнені відомості про кількість членів партії і комсомольців України, які пішли добровільно на фронт, влилися в армійські і флотські організації, залишилися у підпіллі або поповнили лави “народних месників”; про загальний стан партійних організацій УРСР після звільнення республіки тощо. Проте розставити усі крапки над “і” авторам так і не вдалося. Зокрема, не зовсім з’ясованим залишилося питання про кількість комуністів, які були залишені для організації підпілля; ще більш заплутаними виглядали відомості про кількість членів партії, які залишилися з різних причин, але не за завданням КП(б)У, на тимчасово окупованій території і навіть добро-

вільно з'явилися на реєстрацію до установ окупаційних властей і не брали участі у русі Опору.

Лише у добу “гласності”, — а це друга половина 80-х років ХХ ст., — дослідники отримали можливість сказати про те, що з 564 536 членів республіканської партійної організації 113 425 комуністів з тих чи інших причин опинилися на тимчасово окупованій території України. Переважну більшість їх становили робітники і селяни; 69 125 з них після визволення республіки було відмовлено у поновленні в партії з лаконічною мотивацією: “Не виконав вказівки товариша Сталіна — не вів збройної боротьби”³⁵.

У статтях і повідомленнях, наукових збірниках і монографічних дослідженнях широко висвітлювалася діяльність обласних партійних організацій³⁶.

В літературі розкривалась не лише діяльність власне Компартії України, її структур, окремих осередків і навіть окремих членів партії, а й функціонування усіх радянських інституцій та організацій, серед яких розглядалися й місцеві органи влади — ради депутатів трудящих усіх рівнів. Їхню роль в роки війни висвітлювала ціла група дослідників: В.О. Балух, Л.А. Зайцев, Ю.І. Зінченко, Ф.А. Петляк, В.М. Терлецький, І.А. Толкачов, Є.В. Сафонова, М.С. Скопець, В.В. Стецкевич та ін.³⁷ Неозброєним оком видно, що їхні зусилля зосередилися, в основному, на описі діяльності місцевих рад в основному після визволення України від окупантів, а до того ж переважно виконавчої гілки цієї влади; робота ж представницького органу, яким і були власне самі Ради з їх депутатським корпусом, залишилася у затінку.

Протягом 1956—1980 рр. досить інтенсивно вивчалася тема “Економіка України на службі фронту і тилу”. У межах цієї проблеми чимало зусиль приділялось вивченню історії перебудови господарського комплексу УРСР на воєнний лад і мобілізації економіки республіки на відсіч агресії. У наукових працях 50-х — 80-х років ця тема висвітлювалася і піднімалася регулярно і цілеспрямовано³⁸. Але найбільш повно, систематизовано, фактологічно насичено ці питання було викладено у монографії М.В. Ковалю “Все — для Перемоги: Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр.” (К., 1979) та у книзі М.О. Буцька і С.М. Кириченка “Воєнно-організаторська діяльність Комуністичної партії України в перший період Великої Вітчизняної війни” (К., 1969).

Популярною у ті роки була й тема участі робітничого класу УРСР у зміцненні економічного потенціалу країни та його трудових подвигів. На цій ниві працювала велика група істориків України — М.З. Данилюк, М.І. Кравчук, І.І. Кондратюк, В.М. Мазило, М.І. Панчук, С.Н. Саженьок, М.І. Погребінський, Є.І. Цимбал, М.І. Яковенко та ін. У найбільш узагальненій формі історія робітничого класу республіки у роки війни була викладена в “Історії робітничого класу Української РСР” (Т. 2. — К., 1967) та у монографії С.Н. Саженьока “Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні” (К., 1985).

Досить інтенсивно розгорталося вивчення історії транспорту УРСР у 1941—1945 роках. Цей розділ історіографії тилу поповнився працями М.З. Данилюка, М.І. Панчука, Є.І. Цимбала, М.І. Яковенка та ін.³⁹

Вивчалася дослідниками також історія українського колгоспного села в умовах війни. У 60—70-ті роки Ю.В. Арутюнян, С.П. Лаута, М.І. Лавринович, В.Б. Сікорський та авторський колектив “Історії селянства Української РСР” (К., 1967. — Т. 2) на великому фактичному матеріалі показали стан сільського господарства республіки, героїчну працю українських селян, перебудову села на воєнний лад, його відродження після визволення та внесок у зміцнення економіки радянської держави⁴⁰. На жаль, у цих працях не показано об’єктивну історію колгоспного села, труднощі, недоліки, та стан і долю селян у добу окупації.

Дослідники намагалися, перш за все, вирішити два головні завдання: довести життєздатність колгоспного ладу, його величезні можливості і переваги соціалістичного сільського господарства та підкреслити важливість внеску колгоспів і радгоспів у зміцнення оборонної могутності країни в 1941—1945 роках.

Зусиллями істориків розкривалася роль у боротьбі з агресором й інших представників українського суспільства. Так, у працях І.І. Ладивіра⁴¹, в спеціальному розділі монографії М.В. Коваля “Все — для перемоги” (К., 1970) та інших узагальнюючих виданнях йшлося про участь вчених УРСР у зміцненні оборонного потенціалу держави, у відбудові виробничої та соціальної сфери.

Низка видань розповідала про участь діячів української культури і мистецтва, літератури і преси, радіо і театру⁴², загальноосвітньої і вищої школи у боротьбі з ворогом⁴³.

Тема перебудови радянської економіки на воєнний лад і створення протягом 1941—1942 рр. єдиного воєнно-господарського комплексу в СРСР органічно включає в себе і проблему евакуації матеріальних цінностей та цивільного населення. У 50—80-ті роки українські історики зробили помітний внесок у вивчення цих питань, уточнили численні факти, навели нові статистичні відомості про загальну кількість евакуйованих з України матеріально-технічних цінностей, населення, зробили більш аргументовані, ніж їхні попередники, узагальнення⁴⁴. Це стало можливим завдяки введенню у науковий обіг величезного масиву джерел з фондів і архівів східних районів СРСР, де були розташовані демонтовані і вивезені з України промислові об’єкти, майно колгоспів і радгоспів, науково-дослідні установи і проживало евакуйоване українське населення. Плідні пошуки в архівах Уралу, Сибіру та Алтаю провів С.Н. Саженьок, що зрештою знайшло втілення в цілому доробку його праць та спеціальному монографічному дослідженні⁴⁵.

Тривале вивчення евакуації дало змогу історикам показати її різноманітні аспекти. Та все ж серед них є один, що потребує особливої уваги, — це евакуація населення. Аналіз праць українських дослідників показує, що ця тема у 50—80-х роках так і не стала предметом спеціального вивчення. Протягом усього повоєнного періоду не з’явилося жодної спеціальної праці, присвяченої евакуації цивільного населення. Це питання порушувалося лише у контексті теми про вивезення засобів виробництва, матеріальних цінностей тощо, а сама людина “загубилась” у дослідженнях істориків республіки. Такий стан речей віддзеркалював ситуацію, яка склалася в умовах перших

місяців війни: документи свідчать, що в першу чергу вивозили матеріальні цінності, обладнання та устаткування заводів і фабрик, цілі цехи, науково-дослідні установи тощо. Такими були і пріоритети створеної 24 червня 1941 р. Ради з евакуації. Втілюючи в життя постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркомом СРСР від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна”, Рада, як стверджують дослідники, вимагала перш за все евакуювати готові вироби, обладнання, що мало особливе значення для оборони, а також вже готові боєприпаси, озброєння, основне устаткування, транспортні засоби⁴⁶.

Як наслідок, у східні райони СРСР було вивезено цілі галузі промислового господарства. Людський контингент, частіше за все, відходив на схід самотужки. Потік біженців зростав щодня і був таким великим, що Рада з евакуації була змушена створити 26 вересня 1941 р. Управління з евакуації населення. Та в жодній з праць радянських істориків немає посилянь на матеріали цього Управління.

Відомо, що в першу чергу на схід організовано вивозилися кваліфіковані робітники й інженерно-технічний персонал. Значно гірше було з евакуацією непрацюючого населення, усіх тих, хто не мав “броні”, — дітей, жінок, людей похилого віку. Необхідно зазначити, що й донині відсутні точні дані про кількість евакуйованого цивільного населення України. Щоправда, немає їх і в масштабах усього СРСР. Так, в одних виданнях йдеться про 12 млн евакуйованих радянських громадян, в інших — про 10 млн⁴⁷.

М.З. Данилюк був першим з українських істориків, хто у 1965 р. висловив думку, що з України було вивезено понад 4 млн осіб.⁴⁸ Пізніше, у монографії “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.” (К., 1967. — Т. 1. — С. 287) з’явилися дані, що евакуйованих було не менше 3,5 млн осіб, а у книзі “Великий подвиг” (К., 1975) йдеться про “близько 4 млн евакуйованих” (С. 52).

Не було проведено у ті роки і точних статистичних підрахунків, які б віддзеркалювали соціальний, віковий, фаховий склад евакуйованих і біженців. Ще менш опрацьованими є проблеми, пов’язані з евакуаційними процесами на селі та з реєвакуацією українського населення. Останнього питання історики практично не торкалися. Навіть у першому томі видання “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр.” (К., 1967. — С. 282—285) наведено лише розрізнені й окремі факти, які ілюстрували думку про те, що “одним з найважливіших завдань партійних і радянських органів республіки було вчасно організувати евакуацію населення” (С. 286). Проте тут немає навіть згадки про кількість евакуйованих мешканців сіл. На тлі окремих фактів щодо евакуації мешканців міст, прогалини у висвітленні евакуації селян особливо помітні.

Отже, є всі підстави вважати: тема евакуації населення з України і реєвакуація, демографічні та міграційні процеси за лініями захід—схід—захід, місто—село—місто, депортації і переселення людей залишалися у ті роки маловивченими. Актуальність цієї теми не зменшилася й нині — навпаки, є всі ознаки того, що громадськість і вчені проявляють до неї все більшу увагу.

У широкому тематичному спектрі наукових пошуків дослідників помітне місце посіли питання про заподіяні ворогом збитки економіці краю та її стан, звірства і злочини окупантів на українських землях та особливо про відродження УРСР після її звільнення. Чимало було зроблено для вивчення відбудови економіки республіки⁴⁹. Водночас досліджувалась допомога усіх республік Радянського Союзу у відродженні України⁵⁰.

Узагальнений погляд на весь доробок про відбудову виробничої та соціальної сфери УРСР показує, що у 60—80-ті роки вчені зробили багато. Особливо ґрунтовно висвітлювалося відродження усіх галузей важкої промисловості, дещо менше — легкої, місцевої та сільського господарства. У публікаціях українських вчених і дослідників інших республік СРСР послідовно проводилась думка про те, що виробничий комплекс України отримував посильну допомогу всієї країни, а відразу ж після визволення українських земель почав працювати на потреби фронту.

У менших масштабах в історичній літературі тих часів висвітлювались (а то й повністю оминались) сюжети про матеріально-побутові умови життя населення звільнених територій; його моральний і фізичний стан та особливо — про суспільно-політичні процеси, що відбувались у 1944—1945 рр. на західноукраїнських землях.

Вивчаючи історію України у часи війни, вчені намагалися показати роль її економіки і населення у зміцненні оборонної могутності СРСР, внесок у спільну перемогу над ворогом.

Величезний статистичний і фактологічний матеріал, що ілюструє цю сторінку війни, вміщено практично в усіх без винятку виданих у республіці узагальнюючих працях, зокрема, у фундаментальному виданні “Розвиток народного господарства Української РСР. 1919—1967” (К., 1967. — Т. 2), у книгах “Великий подвиг” (К., 1975), “Подвиг партии и народа” (К., 1980), монографіях М.З. Данилюка⁵¹, М.В. Ковалюка⁵² та ін. Дослідники відзначають особливе місце і високу питому вагу українського економічного потенціалу в усьому радянському військово-промисловому комплексі, наголошують на важливій ролі УРСР у перебудові економіки СРСР на воєнний лад, створенні злагодженого і розгалуженого воєнного господарства.

Багато істориків досліджували історію відновлення партійних організацій в УРСР у 1943—1945 рр. Як наслідок, маємо великий доробок з цього питання. Не оминули науковці й історію українського комсомолу та піонерії в роки війни (В.Ю. Білан, Т.В. Вронська, О.Ф. Гордєєв, І.І. Дробот, Р.І. Киричек, О.Г. Перехрест, І.П. Стафійчук, П.Т. Тронько, С.П. Хвостенко, В.Д. Яценко та ін.). Дещо меншими силами висвітлювалась й історія профспілок, їхнє місце і роль в умовах жорстокого двобою та внесок у соціальний захист населення краю в 1941—1945 рр. (С.Л. Калитко, Ю.А. Киричук, К.К. Кондратенко, О.М. Стаднік, П.М. Чернега та ін.).

Важливого ідеологічного значення набуло висвітлення суспільно-політичного і громадського життя в Україні в 1941—1945 рр. Аналіз виданої в 50—80-ті роки літератури показує, що досить плідно у той час вивчалась така його складова, як всенародний рух “Тил — фронту”⁵³. В Україні він

зародився майже з перших днів навали і не переривався протягом усієї війни. Цей рух був дійсно добровільним, різноманітним за проявами та охопив усі прошарки українського суспільства, всі підприємства, заклади й установи. Дослідники підкреслювали, що фундаментальною основою цього руху були не матеріальні стимули, а суто гуманітарні, патріотичні й ідеологічні чинники. Саме вони підняли народ на всебічну допомогу фронту, яка незрідка сягала рівня самопожертви.

Проте громадське і суспільно-політичне життя в Україні у роки війни вивчалось у 60—80-ті роки фрагментарно й зосереджувалося довкола “ударної” тематики, тих епізодів, які у найбільш вигідному світлі показували радянський лад і політичний режим. Серед публікацій на цю тему головним чином невеликих журнальних статей і повідомлень можна виділити лише праці А.І. Байраківського, Т.В. Вронської, М.В. Ковалю⁵⁴ та збірник “Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны”. М.В. Коваль чи не вперше в українській радянській історіографії зробив спробу охопити в цілому цю складну і багатогранну проблему. Автор сформулював дефініцію “суспільно-політичне життя”, показав його головні складові та деякі прояви в історії України 1941—1945 років. У монографії розглянуто різноманітні й конкретні компоненти суспільно-політичного життя на всіх етапах війни в Україні. Але М.В. Коваль та інші дослідники так і не розставили всі крапки над “і” у такій великій і багатоплановій темі, оскільки вимушені були керуватися приписами партійної цензури. Вивчаючи суспільно-політичне і громадське життя, вчені, по-перше, у полі зору тримали в основному діяльність “політичного ядра радянського суспільства” — компартійні структури, а по-друге, — суб’єктів радянського суспільно-політичного життя: діяльність органів і громадських об’єднань, установ і рухів, визнаних владою: комсомолу, профспілок, піонерії, Рад, деяких громадських організацій, творчих спілок. До того ж, зусилля дослідників зосереджувалися на вивченні тільки тих чинників і складових суспільно-політичного і громадського життя України, які “працювали” на тезу про величезні політико-ідеологічні, моральні і патріотичні потенції радянського суспільства, його політичну стабільність і непорушність навіть в умовах війни, переваги національної політики СРСР та соціалістичного ладу і радянського способу життя над капіталістичним, згуртованість народу навколо партії, її керівну роль та міцність усього суспільно-політичного і громадського організму першої в світі держави робітників і селян.

Такі підходи призвели до того, що поза увагою радянської історичної науки залишилося чимало складових суспільно-політичного і громадського життя, і особливо в добу окупації; більше того, поза науковим дискурсом перебувала, здавалося б, нейтральна тема про релігійне життя, місце і роль церкви у громадському і духовному житті в умовах війни. У 60—80-ті роки практично не вивчалася історія української політичної думки воєнних років, неформальні і громадські рухи, суспільно-політична діяльність ОУН, погляди її симпатиків та їхня участь у житті України, колабораціонізм, міжнаціональні відносини в Україні, у тому числі українців та етнічних поляків; стосунки

між різними течіями українського самостійницького руху, етнополітичні процеси в часи окупації, депортації населення тощо. З огляду на сказане впливає висновок: тема суспільно-політичного і громадського життя у 60—80-ті роки була висвітлена неповно і потребувала, перш за все, виваженого наукового осмислення, а не політико-ідеологічних оцінок, неупередженого вивчення, у тому числі й на міждисциплінарному рівні із залученням широкого кола джерел вітчизняного і закордонного походження.

Чимало зусиль вчені доклали у 50—80-х роках до розробки регіональної тематики, вивчення історії окремих областей чи, скажімо, галузей господарства.

У ті роки нерідко можна було зустріти дослідження, побудовані на матеріалах лише однієї області УРСР⁵⁵. З часом з'явилися праці, присвячені окремим регіонам — Півдню України, Донбасу, Наддніпрянщині, Західній Україні тощо. Особливо активно розроблялась, враховуючи економічну потугу краю, донбаська тематика. На цій ниві зусиллями Г.Д. Бакулєва, М.О. Буцька, Г.Я. Ємченко, І.Я. Омельяненка, М.Ф. Хорошайлова та інших висвітлено найрізноманітніший спектр проблем: бойові операції на цих теренах, внесок цього регіону в оборонну міць держави, підпільний і партизанський рух відновлення промисловості краю⁵⁶.

Окрему сторінку в наукових розвідках того часу становили дослідження західноукраїнського регіону. Серед низки видань, що віддзеркалювали історію цього краю в добу війни, переважна більшість була присвячена 1944—1945 рр., тобто подіям, що мали місце після визволення цих земель від окупантів. Були й такі, що охоплювали весь період війни. До числа останніх, наприклад, належить праця С.І. Комарницького “Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр.” (К., 1979). Та все ж у більшості праць увага зосереджувалася на соціалістичних перетвореннях на західних теренах України, починаючи з 1944 р.; ось чому тут в основному йшлося про утвердження соціалістичних методів господарювання, перемогу радянського способу життя, зміцнення партійно-радянських органів, братню допомогу східних та центральних регіонів України західним областям тощо. Характерним прикладом тут можуть слугувати праці, скажімо, В.П. Столярєнка, зокрема, його докторська дисертація “Борьба КПСС за социалистическое преобразование и дальнейшее развитие сельского хозяйства западных областей Украины”. (К., 1964), стаття Д. Черниша “Комунистична партія — організатор перемоги колгоспного ладу в Західних областях України”, надрукована у “Наукових записках Львівського сільськогосподарського інституту” в 1959 р., чи монографія Г.І. Ковальчака “Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років Радянської влади. 1939—1958 рр.” (К., 1965), в якій автор велику увагу приділив висвітленню особливостей розвитку індустрії регіону безпосередньо напередодні та у роки війни й утвердженню тут соціалістичного способу господарювання. У контексті соціалістичних перетворень на західноукраїнських теренах дослідники обов'язково зачіпали й питання про класову боротьбу в краї. Саме так кваліфікувалися у ті роки певний опір селян колективізації, “саботажницькі дії куркулів” на

селі, а також, за тогочасною термінологією, “дії озброєних банд українських буржуазних націоналістів-оунівців”, оскільки їхня “підривна діяльність перешкоджала соціалістичному будівництву” та колективізації на селі тощо. Усі ці та інші аспекти тогочасного життя знаходимо у працях вищеназваних авторів, а також у доробку М.К. Івасюти, В.І. Маланчука, Ф.Ф. Чернявського та ін.⁵⁷

Активна протидія українського самостійницького підпілля соціалістичним перетворенням призвела до того, що вже у перше повоєнне десятиріччя (а особливо у 60—80-ті роки) в Україні з’явилося багато праць наукового й публіцистичного змісту, в яких містилась нищівна критика ОУН. Це був своєрідний і, як вважалося, вельми актуальний напрям радянського історіописання. Вивчення цієї сторінки в суто негативному ключі не давало змоги історикам розгледіти бодай найменші позитиви у діяльності ОУН та УПА, а тим більше — побачити прояви національно-визвольних змагань, патріотизму чи жертовності.

Дотичною до проблематики антирадянської боротьби в цьому регіоні була й тематика, пов’язана з “розв’язанням національного питання на західноукраїнських землях та Закарпатті”. Практичне розв’язання цього питання Компартією України (а це була виключно її прерогатива), а відтак і потрактування його в науковій площині базувалися у ті роки лише на підґрунті ленінської теоретичної спадщини з національного питання та відповідних документів і постанов Компартії. Саме вони виконували у цій царині таку собі функцію “ultima ratio” — тобто останнього й остаточного аргументу—доказу, керуючись яким і спираючись на який тільки й можна було висвітлювати історію вирішення національного питання в СРСР, а відтак і в радянській Україні. Домінуючою ознакою всієї національної політики в СРСР і, як вважалося, реалією всього радянського життя багатонаціональної держави були “дружба народів та торжество ленінської національної політики”. Ця політико-ідеологічна сентенція, окрім усього іншого, мала ще й статус аксіоми: практично всі, хто вивчав і висвітлював історію “розв’язання національного питання” чи міжнаціональних стосунків у цьому краї (особливо на Буковині і Закарпатті), подавали його виключно у позитивному ракурсі. Певні підстави для такого позитиву, безумовно, були, але вони не могли бути виправданням замовчування проблем, супутніх цим процесам, та ігнорувати бодай дотичні впливи національного питання на класове протистояння та боротьбу оунівців проти радянської влади. У 1963 р. В. Маланчук — згодом дуже впливовий партійний високопосадовець — у монографії “Торжество ленінської національної політики” (К., 1963), майже половина якої охоплювала події 1939—1945 рр., категорично заявив про остаточне вирішення національного питання в цих областях: національне питання у тому значенні, як його розуміють у капіталістичних країнах, у західних областях Української РСР перестало існувати, адже в СРСР (і в тому числі й на західноукраїнських землях) “розвиток національних відносин ґрунтується на засадах дружби і співробітництва між народами, на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, рівності, братерства та взаємодопомоги”⁵⁸.

Саме реалізації програми Компартії України у цій царині життя зразу ж після відновлення радянської влади у цьому краї (1944—1945 рр.) та на Закарпатті і Придунайських землях, — тобто на теренах колишньої Ізмаїльської області, — і присвячувалися практично всі дослідження істориків, які намагалися висвітлити стан національного питання в республіці. Головне, чого вони прагнули, — показати провідну роль партії у розв’язанні національного питання та утвердження засад дружби і братерства між народами України, продемонструвати успіхи на цій ниві (які, безумовно, тут були), але й обов’язково затаврувати “українських буржуазних націоналістів”, які намагалися використати “окремі недоліки” національної політики як аргумент у боротьбі проти радянської влади, у тому числі й відразу після визволення цих земель від окупантів (1944—1945 рр.).

Особливе місце в українській історіографії війни у межах цього науково-дослідницького періоду посідала тема “всенародної боротьби на тимчасово окупованих землях України”. Вона була однією з найпопулярніших в усій історіографії воєнного лихоліття. Продовжуючи пошуки, започатковані дослідниками ще у 40—50-ті роки, українські вчені протягом 60—80-х помітно збагатили знання про діяльність радянських партизанів і підпільників.

У 1957 р. в Україні було видано першу узагальнюючу монографію з історії боротьби з окупантами за лінією фронту. Одним з її авторів був колишній партизан — Герой Радянського Союзу В.І. Клоков⁵⁹.

Вже на початку 60-х з’являються нові праці про боротьбу “народних месників”⁶⁰. На підставі широкої джерельної бази у них робився висновок про “всенародний характер боротьби з окупантами у ворожому тилу” та “авангардну роль партії” в організації цього руху.

У 60—80-ті роки, постійно розширюючи тематику досліджень та охоплюючи нові складові цієї проблеми (історико-партійні, загальноісторичні, джерелознавчі та історіографічні), науковці вивчали антифашистський рух Опору та розмаїття його проявів на прикладі практично всіх областей України — від Донбасу до Карпат, від Полісся до Причорномор’я⁶¹.

На відміну від публікацій 40—50-х років, у літературі цього періоду досить детально описувались обставини, що супроводжували формування партизанських загонів, їхній склад, озброєння, забезпечення, побут тощо. Та найбільш детально висвітлювались великі рейди і походи, взаємодія партизанських з’єднань поміж собою та з регулярними частинами Червоної армії, участь їх у зриві гітлерівських планів, “рейкова війна” під час Курської битви, допомога наступаючим військам у ході визвольних боїв за Україну тощо.

У 60—70-ті роки в Україні сформувались дослідницькі групи, які почали спеціалізуватися на вивченні окремих складових руху Опору. Так, частина науковців вивчала участь комсомольців і молоді у партизанському і підпільному рухах. Лідерами у вивченні таких сюжетів були П.Т. Тронько, В.Ф. Мольченко, М.І. Петров, І.П. Стафійчук, М.М. Матвійчук, В.Д. Яценко та ін.⁶² Загальна історія комсомолу УРСР у роки війни викладена в “Истории Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины” (3-е изд.,

доп. — К., 1978), збірнику “Огненные годы. Молодежь в годы Великой Отечественной войны Советского Союза” (Сб. док. и материалов. — 2-е изд. — М., 1971) та інших виданнях.

Особливості ідеологічної роботи серед населення окупованих територій показали у своїх працях Д.П. Григорович, І.Л. Дем’янчук, М.В. Коваль, В.Ф. Надим’янов, М.Д. Ющенко та ін.⁶³ Автори доводили, що населення на окупованих територіях у переважній більшості не сприймало нацистську ідеологію та нові порядки і не втратило почуття ненависті до окупантів, зберігаючи відданість радянським цінностям.

Значне ідеологічне навантаження несла ще одна тема, над якою працювала група українських істориків — “Дружба і співпраця народів СРСР у спільній боротьбі проти гітлерівців”. У зазначений період з’явилися публікації про взаємодію українських партизанів із загонами “народних месників” Білорусії, Молдавії, Росії, Чехословаччини та Польщі⁶⁴, а також про участь радянських громадян в європейському русі Опору і зарубіжних громадян — у партизанській боротьбі в Україні⁶⁵.

Окремі аспекти цієї теми розроблялися на матеріалах про організацію виробництва і побуту у віддалених районах СРСР, куди були евакуйовані підприємства, наукові і творчі колективи з УРСР, фронтове братерство тощо.

Тема антифашистського руху Опору вивчалася не лише на науковому рівні, над нею працювали журналісти, публіцисти і пошуковці. Їхніми зусиллями було піднято величезний краєзнавчий матеріал. Вони описали і донесли до читача історію десятків малих і великих партизанських загонів і підпільних груп, які діяли у райцентрах і невеличких містечках, на залізничних станціях та окремих підприємствах⁶⁶. Така науково-популярна література значно доповнювала знання про рух Опору, була більш доступна широкому загалу читачів, популяризувала боротьбу “народних месників”, відновлювала забуті або загублені імена. Водночас вона формувала радянський міф про “всенародний” характер боротьби проти окупантів.

Роль краєзнавчої літератури важко переоцінити, а внесок її в загальну історіографію війни вельми помітний і, безумовно, корисний. Чимало краєзнавчих матеріалів про радянський рух Опору на українських землях було вміщено у 26-томному виданні “Історія міст і сіл Української РСР” та у серії “Історія фабрик і заводів”, у нарисах історії окремих міст і сіл.

Поступове накопичення емпіричного матеріалу створювало солідне підґрунтя для написання узагальнюючих праць. Значна їх частина присвячувалась конкретним формам боротьби або діям окремих ланок руху Опору. Так, В.І. Клоков опублікував монографію про дії партизанів на залізничних комунікаціях у тилу ворога, В.І. Кучер висвітлював історію партизанських країв і зон, В.О. Замлинський — дії партизанів у Західній Україні, а Ю.І. Зінченко — взаємодію партизанів із частинами Червоної армії⁶⁷. Водночас в Україні було видано багато праць, в яких всенародна боротьба на тимчасово окупованих землях висвітлювалася у загальному плані⁶⁸.

Одночасно з характеристикою конкретно-історичних форм і проявів боротьби з окупантами українські вчені порушували і намагалися вирішити

деякі теоретико-методологічні питання, уточнити зміст окремих дефініцій, сферу їхнього використання тощо. Виходячи з пануючої у ті часи марксистсько-ленінської методології, боротьба наших співвітчизників на окупованих землях розглядалася виключно з партійних позицій, під суто політичним і класовим кутом зору. Такі підходи призвели до категоричного і рішучого несприйняття, скажімо, діяльності УПА, неорганізованих ланок і пасивних форм спротиву та деяких інших сторінок і проявів боротьби народу проти окупантів та не дали змоги радянським вченим дійти до визнання загальноприйнятого у світовій практиці терміна “рух Опору”. У 1959 р. В.І. Клоков зауважував, що використання в історичній літературі цього поняття дало б змогу охопити всі форми протидії окупантам: і активні, і пасивні, визначити б загальне і спільне у боротьбі радянських людей і закордонних антифашистів.

У вітчизняній історіографії головною відмінністю, яка відрізняла боротьбу “червоних” партизанів та підпільників від дій оунівців, вважалася керівна і спрямовуюча роль компартії та єдність керівництва і народних мас, про що у “капіталістичних країнах не могло бути й мови”⁶⁹.

Та незважаючи на такі розбіжності теоретичного характеру, в конкретно-історичному плані радянські дослідники були одностайними: боротьба у тилу ворога була багатогранною у своїх проявах, мала масовий і “всенародний” характер, а всі її форми тісно переплітались і взаємно доповнювали одна одну.

На підставі величезної кількості архівних джерел, у тому числі документів окупаційної влади, М.В. Коваль, Л.В. Кондратенко, В.М. Нем’ятий⁷⁰ та багато інших переконливо й аргументовано показали, що спротив “новому порядку” носив систематичний і масовий характер. Отже — робили висновок українські історики, — боротьбу з окупантами вели не лише учасники партизанських загонів і члени підпільних організацій, а й поодинокі патріоти, які не належали до названих вище структур, що й робило цей рух дійсно “всенародним”.

І все ж у розкритті теми всенародної боротьби в тилу ворога залишалося ще чимало прогалів. Так, остаточно не було з’ясовано кількісний і якісний склад партизанських формувань в Україні, недоліки в його організації, втрати та інше.

Розглядаючи питання про рух Опору, варто хоча б побіжно зупинитися і на такому специфічному завданні, що стояло у ті часи перед усім радянським суспільством, як критика західної історіографії Другої світової війни. Певну роль у цій кампанії відіграла й українська історична наука. Деякі праці вчених УРСР торкалися загальних питань історії війни. Але таких було дуже мало. Це — публікації М.О. Буцька, О.С. Коломійця, М.Б. Морозова та ін.⁷¹

Значно більше уваги приділялося викриттю “буржуазних фальсифікацій історії партизанського руху”, а в межах історії України — діяльності греко-католицької церкви та, особливо, ОУН і УПА. При цьому зусилля дослідників були спрямовані виключно на те, щоб показати “підступну і злочинну роль українських буржуазних націоналістів” та “уніатів як союзників нацистсь-

кої Німеччини”. І перш за все тому, що, як писав свого часу С.І. Комарницький, автори “писань”, виданих за кордоном, ... вихваляють підлих лакеїв фашизму та імперіалізму — українських буржуазних націоналістів, які діяли на території області під час її тимчасової окупації... Завдання радянських дослідників — на науковій, партійній, марксистсько-ленінській основі, послідовно викриваючи фальсифікаторські концепції буржуазної історіографії, відтворити справжню історію всенародної боротьби трудящих..., яку вони вели під керівництвом комуністів у роки Великої Вітчизняної війни”⁷². Працюючи у такому річищі і напрямі, велика група дослідників — С.М. Білак, П.В. Возняк, К.Д. Дмитрук, В.В. Добрецова, В.А. Замлинський, В.В. Масловський, Л. Кизя, В.Л. Кривенко, Ю.І. Римаренко, В.П. Чередниченко, В. Шевцов та інші — створили значний історіографічний пласт⁷³, що розкриває специфічну сторінку всього українського радянського історіопису війни.

Мляво і несистемно вивчався у ті роки перший (доокупаційний) період війни. Ця доба загалом (особливо воєнна кампанія на українських землях у 1941—1942 рр.) за станом її вивчення у 80-ті роки ще потребувала копітких та об’єктивних розвідок, поглибленого теоретико-методологічного і конкретно-історичного осмислення. У 60—80-ті роки радянська історична наука не дуже охоче бралася за всебічне висвітлення цього найбільш важкого і трагічного періоду війни. Нищівна критика у другій половині 60-х років праці О.М. Некрича “1941. 22 июня” (М., 1965) і розправа з її автором стали свідченням не лише того, що закінчилася доба “хрущовської відлиги” і почався період “ліберального неосталінізму”, а й були, по суті, “показовим процесом”, вістря якого спрямовувалося, перш за все, на істориків минулої війни.

Отже, не випадково бібліографічний перелік воєнно-історичної літератури, в якій цілеспрямовано висвітлювався б хід військових операцій на теренах УРСР у 1941 р. — на початку 1942 р., був короткий. Найбільш відомі праці з цієї тематики належали провідним радянським воєнним історикам — В.А. Анфілову, П.А. Жиліну, Б.С. Тельпуховському та іншим⁷⁴. Українські вчені воєнно-історичні аспекти війни 1941—1945 рр. практично не вивчали.

Видані ж дослідження містили великий обсяг документальних фактів та інформації про перші бойові операції радянських воїнів у прикордонних районах України, героїзм і мужність червоноармійців, детально розповідали про бойові дії усіх видів Збройних Сил, описували воєнне мистецтво радянського командування тощо. Та в жодній з праць не було всебічного теоретичного, об’єктивного і неупередженого аналізу причин невдач Червоної армії у 1941 році. На сторінках таких видань неможливо було знайти точні відомості, скажімо, про людські втрати — поранених, тих, хто пропав безвісти, полонених і загиблих бійців Червоної армії та особливо про втрати серед новобранців, яких масово призивали в Україні у перші місяці війни і кидали в бій проти вишколеної армії агресора без належної підготовки й озброєння. Таким чином, хоча історіографія війни у 60—80-ті і поповнилась низкою воєнно-історичних праць, повної і правдивої картини військових дій, що розгорталася на українських землях у перший період війни, створено ще не було.

Окрему сторінку в історіографії початкового періоду війни посідала історія захисту українських міст-героїв: Києва, Керчі, Одеси і Севастополя. Загалом дослідники охоче й активно вивчали такі теми, і, незважаючи на певні прогалини, все ж прагнули до відтворення багатьох невідомих раніше сторінок оборонних боїв 1941 р., поповнювали списки воїнів-захисників цих міст, увічнювали їхні подвиги, поіменно називали з'єднання, частини, полки, загони ополченців, які брали участь в обороні цих міст⁷⁵.

У доробку українських істориків (П. Балкового, С. Вольського, П. Добрава, А. Чайковського та ін.) увага сфокусована на добровільних збройних формуваннях — народному ополченні й винищувальних батальйонах та їхніх спільних діях з регулярними частинами Червоної армії, участі у бойових операціях, охороні тилових об'єктів тощо⁷⁶.

Провідне місце у радянській історіографії війни посідало висвітлення переможної ходи Червоної армії після Сталінградської битви та бойових операцій, пов'язаних з визволенням України у період від грудня 1942 р. до середини жовтня 1944 р. У 60-80-ті роки було видано цілу низку воєнно-історичних і загальноісторичних праць, які досить детально описували операції всіх чотирьох Українських фронтів: битви за Донбас і Дніпро, Крим і Карпати, Полісся і Причорномор'я тощо⁷⁷.

Певний історіографічний сегмент становили публікації про подвиги воїнів інших національностей СРСР на українських землях⁷⁸. У цьому ж руслі і в такій самій тональності було написано кілька праць, присвячених Героям Радянського Союзу⁷⁹. Цікаво, що у цих виданнях дослідники вперше поіменно назвали 83 зі 113 двічі Героїв Радянського Союзу, які брали безпосередню участь у боях на українських землях, а разом з ними і тричі Героїв Радянського Союзу — І.М. Кожедуба та О.І. Покришкіна. Окреме місце серед таких видань посіла праця про 845 молодих (віком до 26 років) Героїв Радянського Союзу, які були удостоєні цього звання за героїзм, проявлений безпосередньо на території України.

Помітне місце в українському історіописанні війни відіграв перший в УРСР серед видань такого плану збірник документів і матеріалів “Боевое содружество народов СССР: Дружба и массовый героизм в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне” (К., 1984). Із 208 документальних джерел, вміщених у цьому збірнику, переважну більшість було введено в науковий обіг вперше. Особливо цікавим у цьому виданні є іменний покажчик: він містить майже 2,7 тис. прізвищ учасників визволення України, що надає книзі не лише наукової, а й громадської та гуманістичної ваги.

Помітно поповнила історичні знання про воєнні операції в Україні мемуарна література. У 60—80-ті роки публікації цього воєнно-історичного жанру стали досить поширеними і вельми популярними. Бібліографія таких видань стрімко поповнювалась. Найцікавішими для українських дослідників були ті з них, які містили відомості про звитягу воїнів Червоної армії під час боїв на теренах України⁸⁰. І хоча вони не були позбавлені певних неточностей, подекуди суб'єктивних оцінок, вирваних із загального контексту історії війни, все ж вони стали цікавим джерелом.

* * *

Підсумовуючи аналіз процесу вивчення історії України 1941—1945 рр. у радянську добу (40—80-ті роки ХХ ст.) та відповідного доробку наукової літератури, слід констатувати, що історіописання війни пройшло непростий шлях від зародження до оформлення у повноцінну дослідницьку гілку зі своїм корпусом науковців, певною інституалізацією та дослідницькими школами і центрами. У ті роки було закладено міцний підмурок в український літопис війни у вигляді величезного масиву наукової продукції — від невеликих статей і тез до багатотомних фундаментальних академічних видань, — автори якого висвітлили вельми широку тематику української історії війни. Загалом, дослідники і тематично, і хронологічно охопили більшу частку сюжетів з історії України в 1941—1945 рр., а в науковий обіг ввели великий масив джерел, що згодом і дало змогу підготувати й видати низку праць узагальнюючого плану та збірок документів і матеріалів. Практично більшість сюжетів в ту добу вивчалася в історико-партійному руслі. Відповідно і в дослідницькому співтоваристві істориків переважали фахівці з історії партії в роки війни. Цивільна ж складова історії війни вивчалась і меншими силами, і менш продуктивно. Все це призвело до певних тематичних перекосів та до неадекватного історіографічного образу війни, створеного дослідниками України.

Та з другого боку, є підстави вважати, що історики УРСР розробляли значно ширшу тематику, аніж їхні колеги з інших союзних республік СРСР, особливо тих, землями яких не прокотилися вогненні смерчі війни і які не зазнали повної окупації з її руйнівними наслідками, системними гуманітарними трагедіями, на землях яких не ширився рух Опору, не відбувалися евакуації, реевакуації і масові вивезення населення на каторжні роботи в Німеччину, Голокост, братовбивча боротьба. Вся ця історична дійсність, породжена реаліями війни на українських теренах в 1941—1945 рр., мала свою виразну проекцію на тематичні розвідки українських істориків, а сама дослідницька тематика була тут досить широкою і розмаїтою, попри те, що чимало сюжетів були закриті для опрацювання. До певної міри за тематичним діапазоном українські історики війни були попереду всіх інших дослідників війни в СРСР. Та водночас це не супроводжувалось помітними теоретичними “проривами”, якісно новим рівнем осягнення феномену війни.

Створюючи історіографічний образ війни, українські фахівці особливу увагу перш за все приділяли написанню історії партії та її громадських об’єднань, державних радянських інститутів, показу авангардної ролі ВКП(б) та КП(б)У в організації відсічі ворогу, радянського руху Опору на окупованих землях та досягненню історично величної Перемоги. Іншими словами, йшлося про створення *макроісторії* війни, до того ж ще й писаної у виразно глорифікаційному світлі. Звідси — опис найбільш яскравих подій, так би мовити, “виграшних” та зручних для творення позитивного образу переможців держави і народу; особлива увага до героїзації боротьби з агресором, показу виключно монолітної і непохитної політико-ідеологічної єдності

партії і народу, радянської держави і всього суспільства, висвітлення особливої ролі керівників партії та держави тощо.

Творення історіографічного образу війни у таких вимірах і підходах, та ще й з погляду на війну очима народу-переможця, безумовно, мало певні підстави: суспільство по праву пишалось перемогою, а партія і держава вважали себе її творцями. Часткою цього народу були й історики війни, серед яких — особливо у 40—60-х роках ХХ ст. — було чимало тих, хто зі зброєю в руках здобував перемогу (М.О. Буцько, В.І. Клоков, В.М. Нем'ятий та ін.). Та панування тенденційних підходів до відтворення картини воєнної доби (якими б мотивами і причинами вони не були зумовлені!) для наукового осмислення мало й негативні наслідки. Прагнення будь-що вивести тодішній режим за межі критики витісняло суто науковий та об'єктивний погляд на історію війни. Суцільно позитивна складова теоретичних спекуляцій, прикінцевих висновків та узагальнень праць, які були присвячені історії України у роки війни, була відома ще до початку їх написання: адже відповідні концептуальні положення й оцінки подій війни вже були викладені у партійних документах або у промовах керівників партії. Саме вони й слугували дослідникам теоретико-методологічними орієнтирами, виходячи з яких тільки й можна було трактувати та оцінювати події війни у чітко визначених канонічних межах. Це, з одного боку, не стимулювало істориків до творчих пошуків і зумовлювало низьку креативність наукової продукції, а з другого, — за Я. Грицаком, — вело до “телеологізму”⁸¹ (такого собі “підгону” матеріалу під уже заданий результат).

Пануючі в ті роки підходи до наукової тематики та інтерпретації історії війни призвели до того, що поза науковим дискурсом залишилося багато, як у той час вважалося, незручних, а то й негативних сторінок. Відтак між історіографічним образом війни, виписаним науковцями у 40—80-х роках ХХ ст., та реальною й об'єктивною картиною війни виникли певні прогалини, а то й “білі плями”, що стали специфічною ознакою літопису війни радянського часу. Як виявилось згодом, у “прірву” таких “білих плям” потрапила велика низка фактів, прізвищ та явищ, а то й цілі відтинки чи пласти історії України у роки війни. Так, із усіх трьох періодів війни другий (окупаційний), незважаючи на те, що він за часом був найтривалішим, а за своїми наслідками для населення найстрашнішим, було виписано найгірше. До того ж, тут виявилось і найбільше замовчувань. І це при тому, що під владу окупантів потрапила більшість цивільного населення України, а тому для них війна асоціювалась, перш за все, з добою окупації. Але повсякденне життя Людини, яка опинилася у лещатах окупації, було висвітлено незадовільно. Як не дивно, навіть така болюча і трагічна тема, як історія Голокосту, не була досліджена повно й об'єктивно. І мова тут не лише про історію з дослідженням подій у Бабиному Яру чи, скажімо, про долю радянських військовополонених або остарбайтерів. Йдеться загалом про ширше — про долю пересічної Людини, яка потрапила у вир воєнного лихоліття, та про дослідження її життя у форматі так званих “живих” історій. Як не дивно, радянська держава і партія, які наголошували на винятковій ролі народних мас в історії,

насправді не заохочували істориків до олюднення історії війни, а сама проблема людини у роки навали (і особливо в добу окупації) у ті роки стояла в затінку всього радянського (а не лише українського) історіописання. Звідси — практично повна відсутність історії повсякденності чи *мікроісторії* війни, тобто того, що дає можливість описати, а відтак і зрозуміти, всі сторони життя людини під час війни, в тому числі й через її власне бачення війни. Не було й досліджень, виконаних на міждисциплінарному рівні. Вузкою залишалася джерельна база багатьох праць; значна частина документів і матеріалів у ті роки залишалася недоступною для дослідників; вкрай рідко траплялися і суто джерелознавчі студії з історії війни, а публікація джерел відставала від запитів дослідників. Невиразно виокремлювалася й українознавча складова в історіографічному образі війни, створеному українськими ж фахівцями. Так, про “український фактор” чи “українське питання” у контексті генези і природи Другої світової, характеру національно-визвольних рухів або соборності українських земель в період війни писати не заохочували. Тому історіографічний образ України в роки війни був практично таким самим, як і загальнорадянський, принаймні, у його головних, визначальних рисах, адже все українське історіописання війни розвивалося у межах єдиного і канонічного загальносоюзного історіографічного процесу і пануючих у СРСР норм, підходів та оцінок.

Літопис війни у 40—80-х роках постійно поповнювався новими публікаціями, фактографічними відомостями, цифрами, узагальненнями і висновками. До наукового обігу було введено джерельні комплекси, що не втратили пізнавальної цінності й донині. У 70—80-ті роки рельєфно окреслено комплексні підходи (з відомими винятками) до відтворення загальної картини війни. Це дає підстави стверджувати, що в цей час було закладено підґрунтя для якісно нового опрацювання й осмислення цього складного періоду нашої історії.

¹ Див.: *Данилюк М.З., Сафонова Є.В., Черненко А.М.* Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1958. — № 6; *Мойсєєв О.В.* Радянська література про визволення України від фашистських загарбників: огляд літератури // УІЖ. — 1961. — № 1; *Єжов В.А.* Вивчення історії відбудови промисловості України в 1943—1950 рр. // УІЖ. — 1964. — № 4; *Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І.* Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки. 1943—1945 // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 6. — К., 1966; *Хорошайлов М.Ф.* Деякі питання відбудови Донбасу в радянській літературі // УІЖ. — 1970. — № 3; *Замлинський В.О.* Українська радянська література про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1971. — № 1; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. — К., 1973. — Розділ 5; *Клоков В.И.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944: Историкографический очерк. — К., 1978; *Буцько М.О., Кравчук М.І., Погребінський М.В.* Літопис народного подвигу // Вісник АН УРСР. — 1970. — № 12; *Буцко Н.А.* Некоторые вопросы историографии истории КПСС периода Великой Отечественной войны. — К., 1980; *Кондратенко Л.В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчи-

ков на Україні: Историографический очерк. — К., 1980; *Коваль М.В.* Безсмертя подвигу радянського народу: Огляд суспільно-політичної літератури, що вийшла в республіці до 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні // *Комуніст України*. — 1976; *Його ж.* Трудовой подвиг украинского народа в период Великой Отечественной войны: Актуальные вопросы исследования // Во главе нерушимого братства. — К., 1985 тощо.

² Див.: *Супруненко М.* Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників // *Боротьба українського народу проти німецьких загарбників*. Зб. статей. — Уфа, 1942; З досвіду північної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів // *Наукові записки: Інститут історії і археології АН УРСР*. — Кн. 1. — 1943.

³ *Дубина К.* Варвари ХХ сторіччя. — Ворошиловград: Укрвидав, 1942.

⁴ *Дубина К.* Варвари двадцятого віку. — Саратов: Укрвидав, 1942.

⁵ *Чеканюк А.* Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. — М., 1943.

⁶ Див.: *Гуров К.* Фашистський розбій на Україні. — М., 1942; *Дубина К.* Растерзанный Киев. — Пенза, 1943; *Довженко О.* Не хазяйнувати німцям на Україні. — М., 1943; *Глухий О.* Німецькі фашисти — люті вороги українського народу. — М., 1942; *Галаджев С.* Что происходит в оккупированных областях Украины. — Уфа, 1942; *Новиченко Л.* Гітлерівська кріпаччина. — Саратов, 1942 тощо.

⁷ Див.: *Бурмистенко М.* Партизанская война против немецких фашистов на Украине // *Правда*. — 1941. — 25 июля; *Пономарьов Б.* Партизанська війна на Карпатській Україні // *Українська література*. — 1942. — № 34; *Строкач Т.* Іде війна народна // *Комуніст*. — 1942. — № 24; *Його ж.* Партизани України. — М., 1943; *Зленко А.* Больше-вистское подполье на Украине // *Партийное строительство*. — 1942. — № 3.

⁸ Див.: *Карпов А.* Бои за Харьков. — М., 1943; *Його ж.* Освобождение Донбасса. — М., 1944; *Бедзик Д.* Корсунь-Шевченківське побоїще. — К., 1944; *Зам'ятін М.* Історична битва за Дніпро і Правобережну Україну. — К., 1944; *Мещеряков Г.* Борьба за Киев. — К., 1945; *Воробьев Ф.* Освобождение Правобережной Украины. — М., 1945; *Паротькин И.* Освобождение Правобережной Украины. — М., 1945.

⁹ Див.: *Бажан Н.* Сыны Украины в боях за Отчизну. — Саратов, 1943; Герой 3-го Украинского: Сб. / Под ред. И. Ле. — К.: УкрГиз, 1945.

¹⁰ Див.: *Молодая Гвардия Украины*. — М., 1943; “Молодая Гвардия” героического Донбасса: Документы и материалы // *Партийное строительство*. — 1943. — № 17, 18.

¹¹ Див.: Фашистський розбій на Україні: Зб. листів і документів. — М., 1943; Про руйнування і звірства, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками. Повідомлення Надзвичайної державної Комісії. — Київ—Харків, 1944; *Визволена Київщина*: Зб. матеріалів, присвячений першій річниці з дня визволення Києва і Київської області з німецької неволі. — К., 1944; *Дубина К.* Злодеяння немцев в Києве. — М., Госполитиздат, 1945; *Вільна Дрогобиччина*. Зб. статей. — Дрогобич, 1945; *Визволена Полтавщина*. — Полтава, 1944; Про злочинства, заподіяні німецько-румунськими загарбниками в м. Одесі і районах Одеської області. — К., 1944; Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині: Зб. док. — Харків, 1944; *Колыбанов А.* Одесская партийная организация в дни обороны // *Партийное строительство*. — 1945. — № 9—10; Звірства німців на Львівщині: Зб. статей і документів. — Львів, 1945; *Героическая Одесса*: Сб. — Одесса, 1945 та ін.

¹² *Сообщения Советского Информбюро*: В 8-ми т. — М., 1945.

¹³ *Бегма В.* Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині. — Київ—Харків: Українське державне видавництво, 1945.

¹⁴ Див.: *Стариков В.* У партизан. — М., 1942; *Його ж.* На партизанской земле. — М., 1943; *Ковпак С.* Походы в Карпаты. — М., 1944; *Федоров А.* Подпольный обком действует. — М., 1944 тощо.

¹⁵ Див.: *Абакумов Е.* Возрождение Донбасса // Славяне. — 1944. — № 12; *Гаевой А.* Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области. — М., 1944; *Валуев В.* Відбудова народного господарства на Україні // Агітатор. — 1944. — № 7; Заводы и фабрики на оборону Родины. — М., 1944; *Бибииков Л.* Восстановление предприятий легкой промышленности на Украине // Легкая промышленность. — 1944. — № 1—2; Литвин К. Массово-политическая работа в освобожденных районах Луганской и Харьковской областей Украины // Пропагандист. — 1943. — № 15—16; *Мельников Л.* Донбасс восстанавливается // Партийное строительство. — 1944. — № 10; *Селезнев К.* Работа политорганов действующей армии среди населения // Партийное строительство. — 1944. — № 7—8 тощо.

¹⁶ Див.: *Броварець П.* Внесок України у Вітчизняну війну // Сучасне і майбутнє. — 1945. — № 2; *Готт В.* Вклад Радянської України в справу розгрому гітлерівської Німеччини. — К., 1945.

¹⁷ Див.: *Богомолець О.* Вчені України у дні Великої Вітчизняної війни. — Уфа, 1942; *Палладін О.* Академія наук Української РСР (1919—1944). — К., 1944; Ученые Харькова к годовщине освобождения родного города: Обзор работы ученых и научно-исследовательских учреждений за годы Великой Отечественной войны. — Харьков, 1944.

¹⁸ *Богомолець О.* Радянська Україна і українсько-німецькі націоналісти в Канаді. — М., 1943.

¹⁹ Див.: *Гак Д.* Основні завдання Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні // Вісті Академії наук УРСР. — К., 1946. — № 4. — С. 5—9; *Софінов П.* Про складання хроніки Великої Вітчизняної війни. — Там само. — С. 10—17; *Шевченко Ф.* Про складання хронологічного довідника “Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення їх Червоною Армією”. — Там само. — С. 18—23.

²⁰ Див.: Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, про матеріальну шкоду, заподіяну державним підприємствам і установам, колгоспам, громадським організаціям і громадянам СРСР. — К., 1945.

²¹ Див.: *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза.* — Т. 1—3. — Одесса, 1945—1951; *Німецькі окупанти на Полтавщині (1941—1943 рр.).* — Полтава, 1947; *Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією.* — Чернігів, 1947; *Листи з фашистської каторги: Зб. листів радянських громадян, вигнаних на каторжні роботи до фашистської Німеччини.* — К., 1947; *Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр.: Зб. документів.* — Житомир, 1948; *Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.).* — Львів, 1949 тощо.

²² Див.: *Юрченко О.* КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу // Більшовик України. — 1943. — № 9; *Його ж.* Український народ в дні Великої Вітчизняної війни // Книга: Героїчний шлях боротьби і перемоги. Зб. статей. — К., 1950.

²³ Див.: *Данилюк М.* КПСС — організатор трудових і патріотических подвигів колхозного крестьянства Советской Украины в Великой Отечественной войне. 1941—1945 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1954; *Гора А.* Борьба Коммунистической партии Советского Союза за восстановление социалистического сельского хозяйства Украины в годы Великой Отечественной войны. 1943—1945 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1954; *Каневський О.* Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. — Харків,

1947; *Лаута С.* Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны // Вопросы истории. — 1956. — № 5.

²⁴ Див.: *Бондар М.* Коммунисты — вдохновители и организаторы героической обороны Одессы в 1941 г.: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1952; *Вольський С.* Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (серпень—жовтень 1941 р.). — К., 1953; *Погребинский М.* Трудящиеся Киева и Киевской области в обороне столицы Украинской ССР: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1953.

²⁵ Див.: *Чеканюк А.* Народное ополчение в героической обороне Киева: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1948; *Балковой П.* Истребительные батальоны Украины в период оборонительных боев Советской Армии (1941—1942 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1949; *Десенко Л.* Народное ополчение в героической обороне Одессы (июнь—октябрь 1941 г.). — К., 1952.

²⁶ Див.: *Воробйов Ф.* Визволення Правобережної України. — К., 1946; *Пароткін І.* Визволення Західної України. — К., 1946; *Каган Т.* В боях за Донбас // Сб. — Сталино, 1947; *Гефтер М., Грановский М., Яворский В.* Освобождение Киева. — К., 1948; *Возненко В., Уткин Г.* Освобождение Киева. — М., 1953; *Маланчиков С.* Освобождение Донбасса // Военный вестник. — 1953. — № 13; *Степанов Н., Кальшев Г.* В боях за Днепр. — М., 1954; *Смирнов С.* Сталинград на Днепре. — М., 1954.

²⁷ Див.: *Карабутенко І.* Тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб. — К., 1946; *Сергєєв С.* Львів'яни в боях за Батьківщину: Нариси. — Львів, 1946; Мужні серця: Книга про славних синів і дочок українського народу — Героїв Радянського Союзу. — К., 1947 тощо.

²⁸ Див.: *Вершигора П.* Люди с чистой совестью. — М., 1951; *Ковпак С.* Від Путівля до Карпат. — К., 1949; *Попудренко М.* Щоденник. — К. 1949; *Руднев С.* Щоденник про Карпатський рейд. — К., 1949; *Федоров А.* Подпольный обком действует. — М., 1949 тощо.

²⁹ Див.: *Дубина К.* 778 трагічних днів Києва. — К., 1945; *Його ж.* Большевистские подпольные организации Киева в борьбе против немецко-фашистских захватчиков: Дис. ... канд. ист. наук. — М., 1949; *Клоков В.* Действия украинских партизан по нарушению работы железнодорожных коммуникаций в тылу немецко-фашистских захватчиков: Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1948; *Омельяненко И.* Партизанское движение в Сталинской области в годы Великой Отечественной войны: Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — К., 1951; *Слинько І.* Партизани України — могутня сила в розгромі німецько-фашистських загарбників // Пропагандист і агітатор. — 1945. — № 10; *Його ж.* Про особливості партизанського руху на Україні в дні Великої Вітчизняної війни // Вісті Академії наук УРСР. — 1946. — № 5—6; *Супрун І.* Комсомол и молодежь Украины в партизанском движении в годы Великой Отечественной войны. — К., 1948.

³⁰ *Супруненко М.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. — К., 1956.

³¹ Це була по суті офіційна радянська відповідь на спроби колишніх союзників СРСР розставити на свій розсуд акценти в історії війни і реакція на перші томи воєнно-історичних праць: “United States Army in World War II”. — Washington, 1948 та “Official History of Second World War”. — London, 1948.

³² Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны: Материалы научной конференции. — К., 1961.

³³ *Сафонова Є., Данилюк М.* Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війни (червень 1941—1945 рр.). — К., 1958.

³⁴ Див.: *Буцько М., Кириченко С.* Воєнно-організаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1969; *Великий подвиг: КППС — натхненник і організатор боротьби радянського народу проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945 рр.* (На матеріалах УРСР). — К., 1975; *Ющенко М.* Деятельность Компартии Украины по мобилизации трудящихся республики на разгром фашизма в 1943—1945 гг. — К., 1979; *Подвиг партии и народа.* — К., 1980; *Григорович Д., Замлинский В., Немятый В.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1980; *Масний О.* Організаційно-партійна робота Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945. — Львів, 1981; *Ленин. Партия. Победа. Торжество ленинских идей защиты социалистического Отечества в годы Великой Отечественной войны.* — К., 1985.

³⁵ *Нем'ятій В.* Ішла війна народна: Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 126, 127.

³⁶ Див.: *Емченко Г.* Годы суровых испытаний: Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны. — Луганск, 1961; *Дубина К.* В годы тяжелых испытаний. — К., 1962; *Ємець П., Самойленко О.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Харків, 1965; *Омельяненко И.* Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. — Сталино, 1957; *Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.* — Харьков, 1968; *Полохов В.* Партийная организация Сумской области в период Великой Отечественной войны (1941—1945). — Сумы, 1963; *Хорошайлов Н.* Донбасс непокоренный: Очерк. — Донецк, 1972 тощо.

³⁷ Див.: *Балух В.А.* Восстановление и укрепление местных Советов на освобожденной территории западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны (1944—1945 гг.) // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1984; *Зайцев Л.А.* Восстановление и укрепление местных органов власти Украинской ССР после изгнания немецко-фашистских захватчиков // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1980; *Зінченко Ю.І.* Деякі питання діяльності місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР у червні—липні 1942 р. // УІЖ. — 1985. — № 5; *Петляк Ф.А.* Партийное руководство Советами на Украине в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. — К., 1986; *Сафонова Є.В., Скопєць М.С.* Партийне керівництво відновленням та зміцненням Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни. 1942—1945 рр. // Наукові праці з історії КППС. — Вип. 30. — К., 1969; *Скопєць М.С.* Партийне керівництво добором і підготовкою радянських працівників УРСР в 1943—1945 // УІЖ. — 1970. — № 2; *Стецкевич В.В.* Восстановление и деятельность городских Советов Донбасса и Приднепровья в период Великой Отечественной войны. 1943—1945 // Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск, 1972; *Терлецький В.М.* Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). — К., 1966. — Глава № 3; *Толкачев И.А.* Руководство КПСС работой местных Советов западных районов УССР. 1944—1945 гг. // Автореферат дис. ... канд. ист. наук, Львов, 1966 тощо.

³⁸ Див.: *Халєпо Т.* Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957; *Слинько І.* Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників // УІЖ. — 1959. — № 4.

³⁹ Див.: *Яковенко М.* Залізничники України на початку Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1966. — № 2; *Панчук М.* Деятельность железнодорожного транспорта Украины в годы Великой Отечественной войны. — К., 1968; *Мусатова Л.* Залізничники України в перший період Великої Вітчизняної війни (1941—1942 рр.) // УІЖ. — 1974. — № 5; *Данилюк М., Панчук М.* На службі фронту і тилу. — К., 1974; *Панчук М.* Сталеві шляхи. — К., 1968; *Цимбал Е.* Огненные рельсы. — Одесса, 1979 тощо.

⁴⁰ Див.: *Арутюнян Ю.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963 (1-е изд.); М., 1970 (2-е изд.); *Буцко М., Лавринович М.* Відродження колгоспного села. — К., 1968; *Лаута С.* Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965; *Данилюк М., Сікорський В.* Компартія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу // УІЖ. — 1971. — № 6; *Сікорський В.* Парторганізації України в боротьбі за виконання державних планів поставок сільськогосподарської продукції на початку Великої Вітчизняної війни // Вісник Київського університету. Серія історія КПРС. — 1972. — № 8.

⁴¹ Див.: *Ладивір І.* Вклад ученых АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. — К., 1970; *Його ж.* Діяльність учених Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1968. — № 3; *Коваль М., Ладивір І.* Учені Радянської України — діючій армії // Вісник АН УРСР. — 1971. — № 6 тощо.

⁴² Див.: Розвиток української культури за роки Радянської влади. — К., 1967; Історія української літератури: У 8-ми т. — К., 1971. — Т. 7; История искусства народов СССР: В 9-ти т. — Т. 8; Искусство народов СССР в период Великой Отечественной... — М., 1977.

⁴³ Див.: *Гриценко М.* Школа Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945). — Одесса, 1960; Вища школа Української РСР за 50 років. — Ч. 1. (1917—1945). — К., 1967 тощо.

⁴⁴ Див.: Розвиток народного господарства Української РСР: В 2-х т. — К., 1967. — Т. 2; *Погребінський М.* Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1959. — № 3; *Саженьюк С., Мавило В.* Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід. 1941—1942 рр. // Вісник Київського університету. — 1968. — № 10; *Коваль М.* Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941—1942 рр. // УІЖ. — 1970. — № 2 тощо.

⁴⁵ *Саженьюк С.* Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні. — К., 1985.

⁴⁶ Див.: Подвиг партии и народа. — К., 1980. — С. 222; Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. — М., 1988. — С. 132.

⁴⁷ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т. — М., 1970. — Т. 5. — Кн. 1. — С. 293; Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны. — М., 1988. — С. 139.

⁴⁸ Див.: Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 3—4. — К., 1965. — С. 90—91.

⁴⁹ Див.: *Буцько М., Масний О.* В ім'я перемоги. — К., 1967; *Лавринович М.* Відродження колгоспного села. — К., 1968; *Денисенко П.* Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки 1943—1945 років. — К., 1968; *Хорошайлов Н.* КП Украины — организатор восстановления и развития промышленности Донбасса. 1943—1945 гг. — К., 1973.

⁵⁰ Див.: *Буцко Н.* Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. — К., 1962; Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. — К., 1972; *Захаров И.* Дружба, закаленная в боях. — М., 1970; *Ткачова Л.* Радянська Армія — українському народові. — К., 1971.

⁵¹ *Данилюк М.* Натхненна праця в ім'я перемоги. — К., 1970.

⁵² *Коваль М.* Все — для перемоги. — К., 1967.

⁵³ Див.: *Данилюк М.* Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони. 1941—1945 // УІЖ. — 1962. — № 3; *Вербило О.* Допомога українського

народу фронту в період переможного завершення Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1961. — № 4; *Буцько М., Данилюк М.* Партиїні організації на чолі патріотичного руху трудящих республіки з надання допомоги фронту. 1943—1945 рр.: В зб.: Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 3, 4. — КДУ. — К., 1965.

⁵⁴ Див.: *Байракивський А.И.* Общественно-политическая жизнь колхозного крестьянства на освобожденной территории Украины (1943—1945 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1979; *Вронская Т.В.* Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденной территории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. (1943—1945): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1982; *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977 тощо.

⁵⁵ Див., наприклад: *Чернявський Ф.Ф.* Начало социалистических преобразований в Закарпатьи 1944—1946 // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1957; *Цегельницький З.В.* Борьба трудящихся Днепропетровщины с гитлеровскими оккупантами в 1941—1944 гг. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1955 тощо.

⁵⁶ Див.: *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. — М., 1955; *Буцко Н.А., Мартышевский.* Подвиг Донбасса: трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны. — К., 1975; *Емченко Г.Я.* Годы суровых испытаний. — Луганск, 1961; *Омельяненко И.Я.* Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне. — Сталино, 1959; *Його ж.* Партизанское движение в Сталинской области в период Великой Отечественной войны (октябрь 1941 — сентябрь 1943) // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Москва, 1954; *Хорошайлов Н.Ф.* Комсомол Сталинской области — помощник партийных организаций в борьбе за восстановление угольной промышленности Донбасса. 1943—1949 // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1950; *Його ж.* Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса. 1943—1945 гг. — К., 1973; *Його ж.* Компартия Украины — организатор восстановления и развития промышленности Донбасса (1943—1945 гг.). — Харьков, 1967.

⁵⁷ Див.: *Івасюта М.* Нарис колективізації на Тернопільщині. — К., 1958; його ж. Розвиток колгоспного ладу в Західних областях Української РСР. — К., 1960; *Маланчук В.* Торжество ленінської національної політики. — К., 1963; *Чернявський Ф.Ф.* Начало социалистических преобразований в Закарпатьи (октябрь 1944 г. — январь 1946 г.) — Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1957 тощо.

⁵⁸ Цит. за кн.: *Санцевич А.В.* Проблеми історії післявоєнного періоду в радянській історіографії. — К., 1967. — С. 159.

⁵⁹ *Клоков В., Кулик І., Слинко І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957.

⁶⁰ Див.: *Богатырь З.* В тылу врага. Боевая деятельность соединения партизанских отрядов под командованием Героя Советского Союза А.Н. Сабурова. — М., 1960; *Кизя Л.* Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині. — Львів, 1960; *Кизя Л., Клоков В.* Украина в пламени народной борьбы // Книга: Советские партизаны. — М., 1963.

⁶¹ Див.: *Балевец В.* Донецкие мстители. — Донецк, 1962; *Бойченко В.* Київське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни // УІЖ. — 1964. — № 1; *Варягіна В., Вакуленко В., Вакуленко Г.* Народна гвардія імені Івана Франка // Книга: Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанських організацій західних областей України. 1942—1944. — Львів, 1967; *Гранчак І.* Із історії партизанського руху на Закарпатті 1943—1944 рр. // Наук. Записки Ужгор. ун-ту. — Ужгород, 1957; *Дубина К.* В годы тяжелых испытаний. — К., 1962; *Замлинский В.* Борьба проти німецько-фашистських загарбни-

ків на Волині // УІЖ. — 1964. — № 5; *Немятый В.* Дела бессмертные. — Одесса, 1967; Партизанское движение в Крыму в 1941—1945 гг. — Симферополь, 1959.

⁶² Див.: *Тронько П.* Бессмертие юных. — М., 1958; *Його ж.* Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны. — М., 1970; *Його ж.* Бессмертие подвига. — К., 1980; *Мольченко В., Петров М.* Героїчні подвиги молоді України в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1958; *Стафійчук І.* Комсомол України в партизанському русі 1941—1944. — М., 1968; *Мищенко Г., Матвійчук М.* Виховані партією. — К., 1960; *Яценко В.* Комсомольці України в партизанських лавах. 1941—1945. — Харків, 1968 тощо.

⁶³ Див.: *Григорович Д.* Политическая работа КПСС среди населения на временно оккупированной территории Украины. — К., 1980; *Дем'янчук І.* Зброєю слова. — К., 1966; *Коваль М.* У битві з фашизмом: соціалістична культура — могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні. — К., 1964; *Надимьянов В.* Оружием правды. — Львов, 1985; *Ющенко М.* Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації. — К., 1962.

⁶⁴ Див.: *Замлинський В.* По велению интернационального долга. — К., 1980; *Коваль М.* В горнилі війни. — К., 1970; *Його ж.* Плечом к плечу в борьбе против фашизма. — К., 1980; *Слинько І.* Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні. — К., 1954; *Гречуха І.* Страницы дружбы беззаветной. — Одесса, 1970; Бойова співдружність: Збірник спогадів радянських і чехословацьких партизанів. — К., 1960; *Бречак І.* Бойові побратими. — Львів, 1974 тощо.

⁶⁵ Див.: *Клоков В.* Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945). — К., 1961; *Клоков В., Кудрицкий А., Бречак І.* Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 рр.). — К., 1968; *Бречак І., Клоков В., Русак А.* Під прапором інтернаціоналізму. — К., 1970; *Погребной Н.* Деятельность немецких антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны. — К., 1964; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1943—1945 рр. — К., 1970 тощо.

⁶⁶ Див.: *Ємець П., Самойленко О.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Харків, 1965; *Караванченко А., Федоренко Д.* Непокоренний Павлоград. — М., 1965; *Шевченко В.* Заграви над Пслем. — К., 1968; *Мірошніков І.* Нескорені харків'яни. — Харків, 1968; *Варягіна В., Вакуленко Г.* Народна гвардія ім. Івана Франка. — Львів, 1978 тощо.

⁶⁷ Див.: *Ємець П., Самойленко О.* Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. — Харків, 1965; *Караванченко А., Федоренко Д.* Непокоренний Павлоград. — М., 1965; *Шевченко В.* Заграви над Пслем. — К., 1968; *Мірошніков І.* Нескорені харків'яни. — Харків, 1968; *Варягіна В., Вакуленко Г.* Народна гвардія ім. Іваа Франка. — Львів, 1978 тощо.

⁶⁸ Див.: *Коваль В.* Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні. — К., 1970; Великий подвиг. — К., 1975; Подвиг партии и народа. — К., 1980; *Немятый В.* Дела бессмертные. — Одесса, 1967; *Горобец Г.* Партийное подполье на Украине (1941—1944 гг.). — М., 1969; *Слинько І.* Підпілля і партизанський рух на Україні. — К., 1970; *Григорович Д., Денисенко П., Немятый В.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976; *Кучер В.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні (1941—1944). — К., 1983 тощо.

⁶⁹ *Клоков В.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. — К., 1978. — С. 92—93.

⁷⁰ Див.: *Коваль М.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. — К., 1979; *Кондратенко Л.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. — К., 1980; *Немятый В.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944 гг. — К., 1980 тощо.

⁷¹ Див.: *Буцько М., Морозов М.* Правда історії і вигадки фальсифікаторів. — К., 1970; *Коломієць О.* Правда історії. (Проти буржуазних фальсифікацій історії Великої Вітчизняної війни). — К., 1975.

⁷² Див.: *Комарницький С.І.* Назв. праця. — С. 8—9.

⁷³ Див.: *Білак С.М.* Слуга кількох господ. — Ужгород, 1977; *Возняк П.В.* Їх справжнє обличчя. — Ужгород, 1974; *Дмитрук К.* Безбатченки. — К., 1980; *Його ж.* Під штандартами русифікації та фашизму. — К., 1976; *Добрецова В.В.* Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. — Львів, 1976; *Її ж.* Політичний націоналізм — знаряддя реакції. — К., 1978; *Замлинський В.* Тавровані презирством народу. — К., 1974; *Масловський В.* В боротьбі з ворогами соціалізму. — Львів, 1984; *Кизя Л.* Правди не затьмарити. Проти фальсифікації історії партизанського руху. — К., 1965; *Кривенко В.* Всенародне партизанське рухання на Україні в роки Великої Вітчизняної війни і його звернення буржуазними фальсифікаторами. — К., 1970; *Римаренко Ю.І.* Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих — К., 1970; *Чередниченко В.П.* Анатомія зради. — К., 1970; *Шевцов В.* Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі — К., 1981 тощо.

⁷⁴ Див.: *Анфілов В.* Начало Великой Отечественной войны. — М., 1962; *Його ж.* Провал “Блицкрига”. — М., 1974; *Жилин П.* Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз. — М., 1965; *Тельпуховский Б.* Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945 гг.: Краткий очерк. — М., 1959; Начальный период войны. — М., 1974 тощо.

⁷⁵ Див.: *Борисов Б.* Подвиг Севастополя. — М., 1957; *Бойко Ф.* Читатель Черноморья. — М., 1963; *Григорович Д.* Киев — город-герой. — М., 1962; *Фадеев А.* Подвиг Одессы. — М., 1963; *Гармаш П.* Героїчний Севастополь. — К., 1967; Міста-герої України: Зб. матеріалів. — К., 1964; *Пашко Я.* Місто-герой на Дніпрі. — К., 1967; 73 героїчних днів: Хроніка оборони Одессы в 1941 г. — Одесса, 1974; *Сіренін В.* Місто-герой Керч. — К., 1976 тощо.

⁷⁶ Див.: *Балковий П.* Народне ополчення Радянської України. — К., 1961; *Вольський С.* Величний подвиг. — К., 1967; *Добров П.* Истребительные батальоны Украины в годы Великой Отечественной войны. — 1941—1945. — Донецк, 1985; *Чайковський А.* Воїни-чекісти і народні добровільні формування в охороні прифронтового тилу // УІЖ. — 1984. — № 5; *Його ж.* Про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів в оборонних боях на Україні // УІЖ. — 1982. — № 6; *Його ж.* Воїни-чекісти і народні добровільні формування в охороні прифронтового тилу 1941—1945 рр. // УІЖ. — 1986. — № 5 тощо.

⁷⁷ Див.: *Грылев А.* Днепр — Карпаты — Крым: Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. — М., 1970; *Ершов А.* Освобождение Донбасса. — М., 1973; *Уткин Г.* Штурм “Восточного вала”: Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. — М., 1967; Корсунь-Шевченковская битва. — К., 1974; Битва за Буковину. — Ужгород, 1969; В боях за Карпаты: Сборник. — Ужгород, 1975; В битвах за Советскую Украину. — К., 1985 тощо.

⁷⁸ Див.: Солдат, которого победить нельзя. — К., 1970; Герои боев за Крым. — Симферополь, 1972; *Венков Б.* Герои Карпат. — Ужгород, 1972; *Марченко А.* Герои-широ-

нинці. — Харьков, 1974; Герои-освободители Черкащины. — Днепропетровск, 1975; Год 1941. Юго-Западный фронт. — Львов, 1975; В битвах за Советскую Украину: Сб. очерков. — К., 1979; В битве за Киев. — К., 1983; Днепр — река героев: Свидетельства всенародного подвига. — К., 1983; *Трокаев А.* Подвиг на шахтерской земле: Очерки о советских воинах, совершивших высшие ратные подвиги. — Донецк, 1983 тощо.

⁷⁹ Див.: Золотые звезды. — Днепропетровск, 1967; Прославлені у віках: Про Героїв Радянського Союзу Кіровоградщини: Нариси. — Дніпропетровськ, 1969; Боевые звезды киевлян: Очерки о Героях Советского Союза. — К., 1977; Золотые звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза. — К., 1978; Люди бессмертного подвига. — М., 1975. — Кн. 1—2; Дважды Герои Советского Союза. — М., 1973 тощо.

⁸⁰ Див.: *Багряман И.* Так начиналась война. — М., 1971; *Еременко А.* Годы возмездия. 1943—1945. — М., 1969; *Полушкин М.* На Сандомирском направлении: Львовско-Сандомирская операция. — М., 1969; *Гречко А.* Через Карпаты. — М., 1972; *Крайнюков К.* От Днестра до Вислы. — М., 1971; *Чуйков В.* В боях за Украину. — К., 1972; *Грушевий К.* Тоді, в сорок першому... — К., 1973; *Москаленко К.* На Юго-Западном направлении. 1943—1945. — М., 1975 тощо.

⁸¹ *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 92.